

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय भ्रातृव्याक.

सं. क्र.

९८

REFBK 000549

REFBK-0000549

1

दा क ५४९

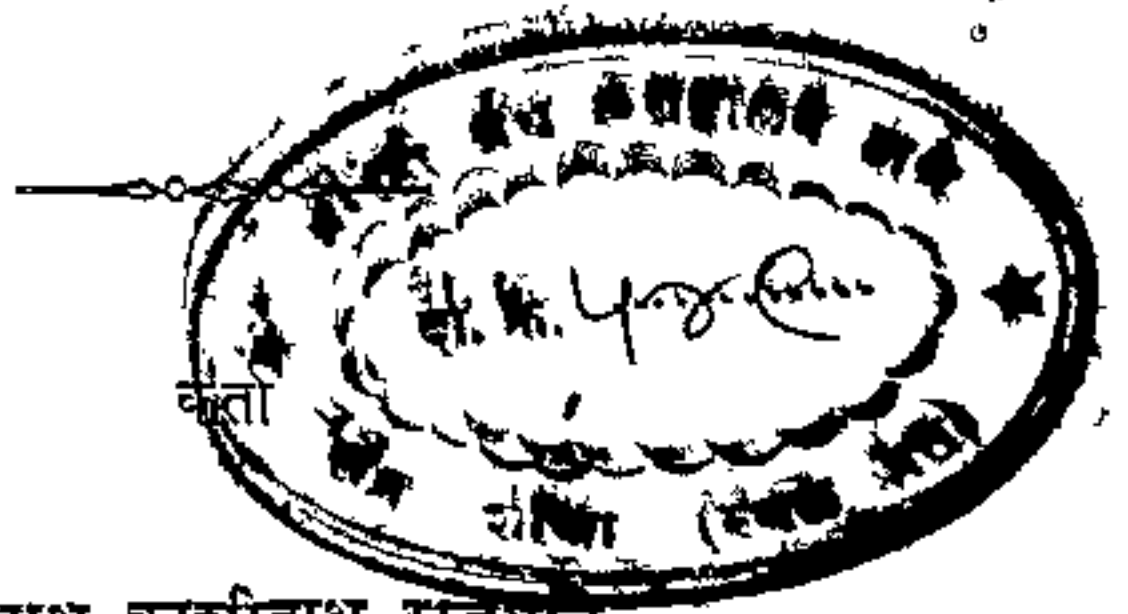
सत्कार्योत्तेजक सभा-धुळे

श्री ३४

श्री

ज्ञानेश्वरींतील

मराठी भाषेचे व्याकरण

विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे

REFBK-000549

REFBK-000549

धुळे:-श्री आत्माराम छापखान्यांत छापिलें.

(सर्व हक्क राखून ठेविले आहेत)

कार्तिक वद्य ११ शके १८३१

७०
१०९

किंमत एक रुपया

प्रकाशकाची सूचना

ज्ञानेश्वरीचा हा पाठ व ही प्रत छापण्याचा मुख्य उद्देश भाषाशास्त्रीय आहे. शक ११२८ तील भास्कराचार्यांच्या नातवाचा पाटण येथील शिलालेख किंवा शक ११९५ तील पंढरपूर येथील चौऱ्याशीचा शिलालेख, यांत जी मराठी भाषा आहे ती च मराठी भाषा ज्ञानेश्वरीची असली पाहिजे. इतर असल्यास खोटी.

अशी नम्र उमेद आहे की, प्रस्तुत व्याकरण ज्ञानेश्वरीचा व्याकरणशुद्ध अर्थ करण्याचें एक साधन होईल. कित्येक लोक सध्यां जो अर्थ करीत असतात तो कसा अशुद्ध असतो, हें या व्याकरणाचे साहाय्याने स्पष्ट होणार आहे.

प्रस्तुत प्रतीत इतर आधुनिक पोथ्यातील ओव्यापेक्षां फार च ओव्या कमी आहेत. एखादअर्ध्या श्लोकाचें मुळीं च व्याख्यान नाही व कोठें कोठें दृष्टान्तांची हि खोगीरभरती नाही. त्यासबधानें विद्वानांनीं चर्चा करावी. मुख्य मुद्दा, व्याकरणदृष्ट्या भाषा काय असावी व खरा अर्थ कोणता असावा, हें पहाण्याचा आहे.

पहिला खंड झणून प्रथम १ ते १३ अध्याय प्रस्तावनेसह प्रकाशित केले. पुढें बाकीच्या अध्यायाचा दुसरा खंड केला व आज ज्ञानेश्वरीतील मराठी भाषेचें व्याकरण प्रसिद्ध होत आहे. आगाऊ ग्राहकाकडे वरीलप्रमाणें पुस्तकें कमशा. रवाना झालीं.

दुसऱ्या खंडांत पहिल्या खंडांतल्या इतका अशुद्धे राहिलीं नाहीत. ' करावे-याचें ' बदल ' करावयाचें ', ' तेयाचें ' बदल ' तयाचें ', अशी एकाराभावाचीं कांहीं अशुद्धें असल्यास, तीं व्याकरण ज्यांनीं समजून घेतलें आहे त्याच्या लक्षांत तेव्हा च येतील. सबब दुसऱ्या खंडाला शुद्धिपत्र देण्याची आवश्यकता नाही.

पहिल्या खंडात तेरापासून अठराव्या अध्यायापर्यंतची प्रत्येक अध्यायाची ओंबीसख्या दिली होती, ती अध्यायाच्या शेवटल्या ओंबीचा आकडा पाहून दिली होती. हे अध्याय साक्षात् लिहून झाल्यावर असें दृष्ट्युत्पत्तीस आलें की, एकनाथांच्या वेळीं ज्यानें पोथींत दुरुस्ती केली, त्या गृहस्थानें ओंब्यांच्या आंकड्यांत फिरवाफिरव केलेली आहे सबब, दुसऱ्या खंडांत ओंबीसख्या प्रत्येक अध्यायाची जी दिली आहे ती कायम समजावी.

तेराव्या अध्यायांतील पहिला श्लोक पौर्थांत बाहेरचा आहे. तेराव्या अध्यायाचे एकंदर श्लोक चवतीस व हा बाहेरचा मिळून पसतीस. तेराव्या अध्यायांत

क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेचन आहे सबब कित्येक पोथ्यात एतदर्थक एक श्लोक प्रारंभी दिलेला असतो तो दुरुस्ती करूनान्याने खोडलेला आहे. परंतु, त्या पोथीतील एक अक्षर हि वगळावयाचें नाहीं, एतदर्थ तो येथें तसाच ठेविला आहे.

काहीं कठीण शब्दांचे अर्थ दोन्ही खडांत दिले आहेत ते जुजबी समजावे. आदेशप्रक्रियेंत ज्ञानेश्वरीतील एकोनएक शब्दांचे अर्थ व परपरा द्यावयाची आहे. तिच्यावरून शब्दांचे अर्थ स्पष्ट होतील हें बृहत्सूचीचें काम थ्दाजाबाहेर प्रचड होत आहे. चार रुपयांत १०७६ पृष्ठें व्याकरणासह ग्राहकांस मिळाली; त्यातच बृहत्सूचीचा समावेश होणें शक्य नव्हे बृहत्सूची प्रकाशित करण्याचें काम कोणी तरी धनिकानें अगिकारिलें पाहिजे

विक्रीकरिता ज्ञानेश्वरीचे हल्लीं तीन प्रकार केले आहेत: (१) केवळ सवध ज्ञानेश्वरी, किंमत रुपये २॥, (२) प्रस्तावनेसह सवध ज्ञानेश्वरी, किंमत रुपये तीन; (३) प्रस्तावनेसह सवध ज्ञानेश्वरी व ज्ञानेश्वरीतील मराठी भाषेचें व्याकरण, मिळून किंमत रुपये चार. नुसतें स्वतंत्र व्याकरणच कोणास पाहिजे असल्यास तें एक रुपयास मिळेल; असो.

श्रीज्ञानेश्वरीसारख्या अत्यंत जुन्या प्रासादिक ग्रन्थाची ही शुद्ध प्रत सत्कार्योत्तेजक सभा भाविक व शास्त्रप्रवण महाराष्ट्रास अर्पण करित आहे, तिचा स्वीकार होऊन शुद्ध पाठ व सत्य अर्थ प्रचलित होवो, अशी प्रार्थना आहे.

धुळे
कार्तिक वद्य ११
शके १८३१

चितणीस

सत्कार्योत्तेजक सभा-धुळे.

ज्ञानेश्वरीतील मराठी भाषेचे व्याकरण

१ ज्ञानेश्वरीच्या प्रस्तावनेत मराठीभाषेचा स्थूल इतिहास सांगितला. येथे ज्ञानेश्वरीतील मराठीभाषेचे व्याकरण देतो.

२ व्याकरणात खालील प्रकरणे येतील:—

- १ वर्णोतिहास
- २ आदेशोतिहास
- ३ नामविभक्तिप्रत्ययेतिहास
- ४ क्रियाविभक्तिप्रत्ययेतिहास
- ५ निपातेतिहास

पैकी दुसऱ्या प्रकरणाचा ह्मणजे आदेशोतिहासाचा प्रपंच शेवटी करण्याचा विचार आहे. शब्दांतील कोणत्या हि वर्णांचा किंवा वर्णसमुदायाचा नाश करून त्याच्या स्थानी जो नवा वर्ण येतो त्याला आदेश ह्मणतात. आर्यभाषा, पाणिनीयभाषा, प्राकृतभाषा, अपभ्रंशभाषा व मराठीभाषा, अशी परंपरा आहे. तेव्हा, अपभ्रंशातून मराठीत येत असतां, शब्दातील कोणत्या-वर्णांचा किंवा वर्णसमुदायाचा नाश होऊन तत्स्थानी कोणत्या नव्या वर्णांचा आदेश होतो, त्याचा प्रपंच ह्या प्रकरणात व्हावयाचा आहे. मराठी अपभ्रंशोत्पन्न असल्यामुळे, दृष्टि प्रायः अपभ्रंशापर्यंत पोहोचवावयाची आहे. प्राकृत किंवा संस्कृत शब्दाशी मराठी शब्दातील वर्णांची तुलना करण्याचे मुख्य प्रयोजन नाही. ह्या आदेशप्रकरणाला च यूरोपियन वैयाकरण phonology किंवा phonetics ह्मणतात.

प्रथमान्हिक

वर्णोतिहास

वर्ण

इ अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ, ऌ, कं, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ,

ड्, ढ्, ण्, त्, थ्, द्, ध्, न्, प्, फ्, ब्, भ्, म्, य्, र्, ल्, व्,
 श्, ष्, स्, ह्, ः, असे ५२ वर्ण ज्ञानेश्वरीत आहेत.

मराठी सुरू एठीच्या सुरवातीत भारतवर्षात
संस्कृताचे पु. . . . . शालें, आणि मराठीत संस्कृत
वर्ण व शब्द शिरले.

व्यंजनं.

कंठ्यः—क्, ख, ग्, घ्, ङ्, ह्, ः .

तालव्यः—च्, छ्, ज्, झ्, ञ्, य्, श् .

दंत्यतालव्यः—च्, छ्, ज्, झ्, ञ् .

मूर्धन्यः—ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्, र्, ष् .

दंत्यः—त्, थ्, द्, ध्, न्, ल्, स् .

ओष्ठ्यः—प्, फ्, ब्, भ्, म् .

दंत्योष्ठ्यः—व् .

नासिक्यः— (अनुस्वार) —

(१) एकंदर ४० व्यंजनं आहेत. मागील स्वराळा द्विमात्रक
करण्याचा धर्म त्याच्या ठाई असल्याने, अनुस्वार व विसर्ग याची
गणना व्यंजनांत केली आहे. विसर्ग अपभ्रंशात नाही, ज्ञाने
श्वरीत आहे.

(२) दंत्यतालव्य व्यंजनं संस्कृतांत नाहीत; महाराष्ट्रीत व
अपभ्रंशात आहेत. ' यः ' बद्दल महाराष्ट्रीत व अपभ्रंशात
' जो ' येतो त्याचा उच्चार तालव्य नसून दंत्यतालव्य आहे.
वस्तुतः संस्कृतांतील तालव्य च्चा उच्चार च्यच्या जवळज-
वळ असतो. मराठी पोथ्यांतून ' विचार ' हा शब्द ' विच्यार '
असा लिहिलेला फार आढळतो. ' ज्योतिस् ' हा संस्कृत शब्द
' जोइस ' असा महाराष्ट्रीत होतो. हाणजे ' ज ' तील ' य '
काढून टाकण्याकडे महाराष्ट्रीची प्रवृत्ति दिसते. हाणजे तालव्य
ज अथवा ज्य यांचा दंत्यतालव्य ज् करण्याकडे महाराष्ट्रीची

प्रवृत्ति होती, असें ह्यणजे प्राप्त होतें. ही प्रवृत्ति मराठीनें उचललेली आहे.

(३) ळ हा वर्ण आर्षभाषेत आहे, संस्कृतांत नाही; प्राकृतांत व अपभ्रंशांत आहे, ज्ञानेश्वरींत नाही; तत्पश्चात्क मराठींत व तदितर तत्समकालीन लेखांत आहे. शक ११९५ तील पढर-पूर येथील चौऱ्यायशीच्या शिलालेखांत व शक ४१० तील भगळवेढच्या शिलालेखांत आहे. ह्यावरून असें दिसतें कीं संस्कृत उच्चारार्थे अनुकरण करण्याकडे ज्ञानेश्वराचा व्यक्तिशः किंवा जातिशः किंवा प्रातशः ओढा होता. एथूनतेथून मज-जवळील सगळ्या सवद ज्ञानेश्वरींत ळ हा वर्ण नाही.

(४) ङ् व ञ् हे नासिक्य ज्ञानेश्वरींतील प्राकृतिकोद्भव ऊर्फ अपभ्रंशोद्भव शब्दांत नाहीत, संस्कृतसम शब्दांत, अर्थात् विकल्पेंकरून आहेत.

(५) श् व ष् महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत नाहीत; ज्ञानेश्वरींत आहेत.

(६) ज्ञानेश्वरींत दोन प्रकारचे वर्ण आहेतः—महाराष्ट्रींतून व अपभ्रंशांतून आलेले वर्ण व ज्ञानेश्वरानें संस्कृतांतून घेतलेले वर्ण. ज्ञानेश्वरीच्या तद्भव भागांत प्रायः पहिला प्रकार आढळतो व तत्सम भागांत दुसरा प्रकार सापडतो.

(७) येथें एवढें सांगितलें पाहिजे कीं ज्ञानेश्वरींत दोन प्रकारचे शब्द आहेतः—तद्भव आणि तत्सम. तद्भव ह्यणजे अपभ्रंशापासून अपभ्रंश होऊन निघालेले. तत्सम ह्यणजे संस्कृतसम, असा एथें विशिष्ट अर्थ समजावा. तत्सम ह्यणजे अपभ्रंशसम किंवा महाराष्ट्रीसम असे हि दोन अर्थ होऊ शकतील. परंतु, ते येथें उक्त नाहीत.

(८) ज्ञानेश्वरींत शेंकडा पचवीस पासून तीस शब्द तत्सम येतात. शक ११२८ तील पाटण येथील शिलालेखांत शेंकडा

पंधरा शब्द तत्सम येतात. शक १०५१ तील अभिलषि-
 तार्थचिंतामणींतल्या पदात शेंकडा साहासष्ट शब्द तत्सम
 येतात. शक ६५८ तील चिकुडें येथील ताम्रपटांत शेंकडा
 चौऱ्यायशी शब्द तत्सम येतात. आणि शक ४१० तील
 मगळवेढें येथील ताम्रपटांत शेंकडा दहा तत्सम येतात. ह्यणजे
 तत्सम शब्द अगदीं प्रारंभापासून मराठी लेखात येतात. अली-
 कडील शिष्ट लेखक व लोक तेवढे मराठींत संस्कृत शब्द
 फार योजतात व पूर्वीची ज्ञानेश्वरादि मडळी कमी योजीत,
 असें ह्यणण्याला काहीं विशेष आधार नाहीं. महाराष्ट्रीभाषेंतील
 गाथासप्तशति, सेतुबध वगैरे ग्रथांत संस्कृत शब्द किंवा तत्सम
 शब्द शेंकडा एखाददुसरा सापडल्यास नकळे. ती च कथा
 अपभ्रंशासंबंधानें आहे. असें असून अपभ्रंशोत्पन्न मराठींत
 संस्कृतसम ऊर्फ तत्सम शब्द मूळापासून च कां बरें
 आढळतात ? उत्तरः—पूर्वचालुक्यांच्या राशियतीचा प्रारंभ
 व मराठीभाषेचा प्रारंभ समकालीन आहे. चालुक्यांच्या
 अमदानींत संस्कृतभाषेला राजमान्यत्व, शिष्टमान्यत्व व
 विद्वत्मान्यत्व आलें होतें आणि महाराष्ट्री व अपभ्रंश
 लोपल्या होत्या. बौद्ध धर्म व जैन धर्म यांचा पाडाव
 झाल्यामुळें प्राकृत भाषांचा हि पाडाव झाल्यासारखा च झाला.
 चालुक्यराजे सनातनधर्माभिमानी पडल्यानें संस्कृत भाषेला
 पुनरुत्तेजन मिळालें, व सामान्य लोकांच्या बोलण्यांतील जी
 मराठी भाषा तींत हि संस्कृत शब्दाचा कमजास्त प्रवेश
 झाला, लेखक किंवा वक्ता विद्वान नसला, तर कमी प्रवेश
 होई, व असला तर जास्त होई. विषय लौकिक कामधं-
 द्याचा असला तर कमी स्पर्श होई; शास्त्रीय असला तर
 जास्त होई.

(९) संस्कृत ही शुद्ध व शिष्ट भाषा मानून, तींतील शब्दां-
 तल्या वर्णांचा नाश किंवा फेरबदल होऊन जे नवीन अशिष्ट
 शब्द बनले त्यांना अपभ्रष्ट हें विशेषण लागू लागलें. ह्या
 न्यायानें महाराष्ट्री संस्कृताचा अपभ्रंश, अपभ्रंश अथवा अव-

ङ, ङ, ण, त्र, थ, द, ध, न्, प्, फ्, ब्, म्, य्, र्, ल्, व्, श्, ष्, स्, ह्, ः, असे १२ वर्ण ज्ञानेश्वरीत आहेत.

स्वर

अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ, असे १२ स्वर आहेत.

- (१) ऋस्व अथवा एकमात्रकः—अ, इ, उ, ऋ, लृ.
- (२) दीर्घ अथवा द्विमात्रकः—आ, ई, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ.
- (३) प्लुत अथवा त्रिमात्रकः—सर्व स्वर.
- (४) उदात्तः—सर्व स्वर.
- (५) अनुदात्तः—सर्व स्वर.
- (६) स्वरितः—सर्व स्वर.
- (७) सानुनासिकः—सर्व स्वर.
- (८) निरनुनासिकः—सर्व स्वर.

इतिहासः—(१) जसे आर्षभाषेला स्वर आहेत, तसे च ज्ञानेश्वरीभाषेला आहेत. ज्ञानेश्वरी स्वरात वाचीत व वाचतात. सध्या हि पुराणिक पुराण, हरिदास कथा, आणि वायका वटसावित्री वगैरे कहाण्या स्वरात संगतात. सारांश, आर्षकालापासून आतापर्यंत उदात्त, अनुदात्त व स्वरित अशा स्वरात बोलण्याची परंपरा कायम आहे. इतकें च कीं वर्तमान मराठीत व्यवहारांतील मद्य बोलण्यात स्वर फार माफक योजतात.

- (२) संस्कृतातील दीर्घ ऋ ज्ञानेश्वरी मराठीत नाही.
- (३) मराठीतील अनुनासिकाची परंपरा आर्षकालापासूनची आहे. एतत्संबंधीं विवेचन ग्रथमालामासिकपुस्तकांत साद्यन्त केले आहे.
- (४) ऋ, ऋ, लृ, ऐ आणि औ हे पाच स्वर अपभ्रंशांत नव्हते. ज्ञानेश्वरी मराठीत आहेत. अपभ्रंश शक ४०० च्या सुमारास नष्ट झाला व त्या च सुमारास

मराठी सुरुं झाली. मराठीच्या सुरवातीस भारतवर्षांत
संस्कृताचें पुनरुज्जीवन झालें, आणि मराठींत संस्कृत
वर्ण व शब्द शिरले.

व्यंजनें.

कंठ्यः—क्, ख, ग्, घ, ङ, ढ, ण, त्, थ, द, ध, न, ल, स.

तालव्यः—च्, छ, ज्, झ, ञ्, य्, श्.

दंत्यतालव्यः—च्, छ, ज्, झ, ञ्.

मूर्धन्यः—ट्, ट्, ड्, ड्, ण्, र्, ष्.

दंत्यः—त्, थ, द, ध, न, ल, स.

ओष्ठ्यः—प्, फ्, ब्, भ्, म्.

दंत्योष्ठ्यः—व्.

नासिक्यः— (अनुस्वार) ँ

(१) एकंदर ४० व्यंजनें आहेत. मागील स्वराला द्विमात्रक
करण्याचा धर्म त्यांच्या टांई असल्यानें, अनुस्वार व विसर्ग यांची
गणना व्यजनांत केली आहे. विसर्ग अपभ्रंशांत नाही; ज्ञाने-
श्वरींत आहे.

(२) दंत्यतालव्य व्यंजनें संस्कृतांत नाहीत; महाराष्ट्रींत व
अपभ्रंशांत आहेत. 'यः' बदल महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत
'जो' येतो त्याचा उच्चार तालव्य नसून दंत्यतालव्य आहे.
वस्तुतः संस्कृतांतील तालव्य च्चा उच्चार च्यच्या जवळज-
वळ असतो. मराठी पोथ्यांतून 'विचार' हा शब्द 'विच्यार'
असा लिहिलेला फार आढळतो. 'ज्योतिस्' हा संस्कृत शब्द
'जोइस' असा महाराष्ट्रींत होतो. ह्रणजे 'ज' तील 'थ'
काढून टाकण्याकडे महाराष्ट्रीची प्रवृत्ति दिसते. ह्रणजे तालव्य
ज अथवा ज्य याचा दंत्यतालव्य ज करण्याकडे महाराष्ट्रीची

प्रवृत्ति होती, असें ह्राणणें प्राप्त होतें. ही प्रवृत्ति मराठीनें उचललेली आहे.

(३) ल् हा वर्ण आर्षभाषेत आहे, संस्कृतात नाही; प्राकृतांत व अपभ्रंशात आहे, ज्ञानेश्वरींत नाही; तत्पश्चात्क मराठींत व तदितर तत्समकालीन लेखांत आहे. शक ११९५ तील पंढर-पूर येथील चौऱ्यायशीच्या शिलालेखात व शक ४१० तील मगळवेढच्या शिलालेखात आहे. ह्यावरून असें दिसतें कीं संस्कृत उच्चारार्थे अनुकरण करण्याकडे ज्ञानेश्वराचा व्यक्तिशः किंवा जातिशः किंवा प्रातशः ओढा होता. एथूनतेथून मज-जवळील समाख्या सद्यः ज्ञानेश्वरींत ल् हा वर्ण नाही.

(४) ङ् व ज् हे नासिक्य ज्ञानेश्वरींतील प्राकृतिकोद्भव ऊर्ध्व अपभ्रंशोद्भव शब्दात नाहीत, संस्कृतसम शब्दात, अर्थात् विकल्पेंकरून आहेत.

(५) श् व ष् महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशात नाहीत; ज्ञानेश्वरींत आहेत.

(६) ज्ञानेश्वरींत दोन प्रकारचे वर्ण आहेत:—महाराष्ट्रींतून व अपभ्रंशातून आलेले वर्ण व ज्ञानेश्वरानें संस्कृतांतून घेतलेले वर्ण. ज्ञानेश्वरीच्या तद्भव भागांत प्रायः पहिला प्रकार आढळतो व तत्सम भागात दुसरा प्रकार सांपडतो.

(७) येथें एवढें सांगितलें पाहिजे कीं ज्ञानेश्वरींत दोन प्रकारचे शब्द आहेत:—तद्भव आणि तत्सम. तद्भव ह्राणजे अपभ्रंशापासून अपभ्रंश होऊन निघालेले. तत्सम ह्राणजे संस्कृतसम, असा एथें विशिष्ट अर्थ समजावा. तत्सम ह्राणजे अपभ्रंशसम किंवा महाराष्ट्रीसम असे हि दोन अर्थ होऊं शकतील. परंतु, ते येथें उक्त नाहीत.

(८) ज्ञानेश्वरींत शेंकडा पंचवीस पासून तीस शब्द तत्सम येतात. शक ११२८ तील पाटण येथील शिलालेखात शेंकडा

पंधरा शब्द तत्सम येतात. शक १०५१ तील अभिलषि-
 तार्थचिंतामणींतल्या पदात शेंकडा साहासष्ट शब्द तत्सम
 येतात. शक ६५८ तील चिकुडें येथील ताम्रपटांत शेंकडा
 चोऱ्यायशी शब्द तत्सम येतात. आणि शक ४१० तील
 मगळवेढें येथील ताम्रपटांत शेंकडा दहा तत्सम येतात. ह्यणजे
 तत्सम शब्द अगदीं प्रारंभापासून मराठी लेखांत येतात. अली-
 कडील शिष्ट लेखक व लोक तेवढे मराठींत संस्कृत शब्द
 फार थोडतात व पूर्वीची ज्ञानेश्वरादि मडळी कमी योजीत,
 असें ह्यणण्याला काहीं विशेष आधार नाहीं. महाराष्ट्रीभाषेंतील
 गाथासप्तशति, सेतुबध वगैरे ग्रथांत संस्कृत शब्द किंवा तत्सम
 शब्द शेंकडा एखाददुसरा सापडल्यास नकळे. ती च कथा
 अपभ्रंशासंबंधानें आहे. असें असून अपभ्रंशोत्पन्न मराठींत
 संस्कृतसम ऊर्फ तत्सम शब्द मूळापासून च कां बरें
 आढळतात ? उत्तरः—पूर्वचालुक्यांच्या राशियतीचा प्रारंभ
 व मराठीभाषेचा प्रारंभ समकालीन आहे. चालुक्यांच्या
 अमदानींत संस्कृतभाषेला राजमान्यत्व, शिष्टमान्यत्व व
 विद्वग्मान्यत्व आलें होतें आणि महाराष्ट्री व अपभ्रंश
 लोपल्या होत्या. बौद्ध धर्म व जैन धर्म यांचा पाडाव
 झाल्यामुळें प्राकृत भाषाचा हि पाडाव झाल्यासारखा च झाला.
 चालुक्यराजे सनातनधर्माभिमानी पडल्यानें संस्कृत भाषेला
 पुनरुत्तेजन मिळालें, व सामान्य लोकांच्या बोलण्यांतील जी
 मराठी भाषा तींत हि संस्कृत शब्दाचा कमजास्त प्रवेश
 झाला. लेखक किंवा वक्ता विद्वान नसला, तर कमी प्रवेश
 होई, व असला तर जास्त होई. विषय लौकिक कामधं-
 द्याचा असला तर कमी स्पर्श होई; शास्त्रीय असला तर
 जास्त होई.

(९) संस्कृत ही शुद्ध व शिष्ट भाषा मानून, तींतील शब्दां-
 तल्या वर्णांचा नाश किंवा फेरबदल होऊन जे नवीन अशिष्ट
 शब्द बनले त्यांना अपभ्रष्ट हें विशेषण लागू लागलें. ह्या
 न्यायानें महाराष्ट्री संस्कृताचा अपभ्रंश, अपभ्रंश अथवा अव-

इट्टभासा महाराष्ट्रीचा अपभ्रंश व मराठी अवहट्टभासेचा अप-
भ्रंश समजण्याची चाल आहे. हें बोलणें संस्कृतदृष्टीनें झालें,
प्राकृतदृष्टीनें सर्व विचार अगदीं उलट होतो. संस्कृत शब्दां-
तील वर्णांचा नाश किंवा फेरबदल होऊन जे नवीन शब्द
बनले ते संस्कृततर शब्द होत, असें हि उत्तरोत्तर बोलता
येईल. अपभ्रष्टभाषा या शब्दाऐवजी सुलभोच्चारप्रवणभाषा
अशी परिभाषा योजल्यास, हा वाद च मिटतो.

प्रथमान्हिक समाप्त

द्वितीयान्हिक

नामविभक्तिप्रत्ययेतिहास

४ ज्ञानेश्वरींत सर्व नामें (अर्थात् विशेषणें) स्वरान्त आहेत. अ,
अँ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऐ, औ, हे ९ स्वर पुल्लिङ्गी नामांच्या अंती आढळतात.

(१) स्वरान्तवत्वाचा धर्म मराठीनें अपभ्रंश व महाराष्ट्री
भाषांपासून वंशपरंपरेनें घेतला आहे.

(२) ज्ञानेश्वरींत द्विवचन नाहीं. हा हि धर्म मराठीनें अप-
भ्रशापासून उचलला आहे.

(३) मराठींत आठ विभक्त्या आहेत. हा धर्म मराठीनें
संस्कृतांतून, महाराष्ट्रींतून व अपभ्रशांतून घेतला आहे. चतुर्थी
महाराष्ट्रींत व अपभ्रशांत क्वचित् आढळते.

(४) ऐ, औ, हे स्वर शब्दाच्या अंती महाराष्ट्रींत व अपभ्रं-
शांत येत नाहींत; ज्ञानेश्वरींत येतात.

५ अकारविल्ल्यानें पुल्लिङ्गी नामांच्या विभक्तींचीं रूपें देतो व त्यांचा
इतिहास सागतो,

अकारान्त पुल्लिङ्गी नामांचे एकवचन.

संस्थित
 मूळशब्दः—पुत्र
 प्रथमाः—पुत्रस्
 द्वितीया—पुत्रम्
 तृतीया—पुत्रेण
 चतुर्थीः—पुत्राय
 पञ्चमीः—पुत्रात्

षष्ठीः—पुत्रस्य

सप्तमीः—पुत्रे
 सप्तम्यन्तः—पुत्र

महाराष्ट्री

पुत्र

पुत्रो

पुत्रम्

पुत्रेण

पुत्राय

पुत्राड, पुत्राहितो, पुत्रासो.

पुत्रस्स

पुत्रस्मि-पुत्रे

पुत्र-पुत्रा

अपभ्रंश

धुत्र

धुत्रु

धुत्रु

धुत्रेण-धुत्रे

धुत्राहु-हुँ

धुत्रस्सु, धुत्रह

धुत्रि-धुत्रे-धुत्रे-धुत्रहि

धुत्र-धुत्रे

जुने मराठी

धुत्र

धुत्रु

धुत्रु

धुत्रे-धुत्रेन

धुत्रा-धुत्रासि-ते-थे

धुत्राहुन-हुन; हुनि, हुनियाँ,

धुत्रि, धुत्रियाँ; धुत्रौनि,

धुत्रौत्रु, धुत्रौत्रु

धुत्रा

धुत्री, धुत्रे, धुत्रौत्रु

धुत्रा, धुत्र

नवे मराठी

धुत्र

धुत्र

धुत्र

धुत्राने

धुत्रास-ला-ते

धुत्राहुन-हुन

धुत्राचा-ची-चे

धुत्रा

धुत्रौत्रि-धुत्री

धुत्रा

अकारान्त पुल्लिङ्गी एकवचनार्त्वा रूपे ज्ञानेश्वरीत येणेंप्रमाणे येतातः—

मूळशब्दः—गणेश, अनुग्रह, देव, सशय, दिअ, ठाय, राअ, ठाअ.

प्रथमा—गणेशु, अनुग्रहो, देओ, सशयो, दिओ, ठाय, सूर्यु, विस्मो, आश्रो.

द्वितीयाः—गणेशु, सौरसु, पूरु, परागुं, ठाओ, अभिप्राओ, अतराओ, विस्मो.

तृतीयाः—ईश्वरें, राणेन, सेतुमुडेन (पठरपूर).

चतुर्थीः—सागरा, ठाया, सूर्यातें, योगभ्रष्टासि.

पचमीः—मेघाहूनि, मेघौनि, समुद्रौनि, समुद्रातु, मूढाहूनि.

षष्ठीः—नाभिकाराचा, उजलाचें, व्यासाची, देवा, कृष्णा, बोला, भीष्मा.

सप्तमीः—वटें, उदर्यो, ठाँई, सशई, वेले, (पु.) प्राप्ते (पु.), ग्रामांतु.

सबोधन.—विदग्धा, पार्था, कृष्णा, कृष्णे, विद्वले, गोविंदे.

शब्दयोगीः—विवेकावरि, अर्थातव, व्यापारालागौनि, क्षणवेचि, अर्जुनेसि, महेशसि, धर्मैविण, कल्पांतुवेचि वाढतेनसि, क्षणवाचौनि.

(१) प्रथमाः—अपभ्रशांत नियमैकरून अकारान्त पुल्लिङ्गी नामाचें एकवचन उकारान्त होतें. जुन्या ज्ञानेश्वरीत हि तो च प्रकार प्रायः आढळतो. फक्त, य् आणि व् हे दोन उष्मवर्ण व ह् हा महाप्राण ज्या शब्दांचा उपान्त्य असतो त्या शब्दांचें एकवचन ओकारान्त होतें; जसें, अनुग्रहो, देओ, सशयो, सजयो, कटाहो, विजयो. यान्त्य, वान्त्य किंवा हान्त्य शब्दापासून मराठीत जीं मूळरूपे य, व किंवा ह यांचा लोप होऊन बनलीं त्यांचें एकवचन ओकारान्त नियमानें होतेंः—

सं.	प्रा.	अ.	जुं. म.
१ विस्मय,	विस्मअ,	विस्मअ,	जुं. म. विस्मा + उ=विस्मो.
२ आश्रय,	आसअ,	आसअ,	आसा + उ=आसो-श्रो.
३ देव,	देउ,	देउ,	देअ + उ=देओ, देवो.
४ दिवस,	दिअस,	दिअह,	दिअ + उ=दिओ.

ह्या चारी स्थलीं वस्तुतः उ प्रत्यय च लागलेला आहे, परंतु संधिका-
र्यानिं ओ दृश्यमान होतो.

हा एकवचनी उ प्रत्यय संस्कृत अस्, प्राकृत ओ, अपभ्रश 'उ,
अशा परपरेन आला आहे, द्राविडभाषासर्गानें आलेला नाही. अस् प्रत्य-
याचा उ प्रत्यय पणतू आहे.

हा उ-प्रत्यय दुसऱ्या एका उ-पासून भिन्न आहे. घेउनु, कीरु, वगैरे शब्दांच्या शेवटीं जो उ येतो तो वैदिक व संस्कृत भाषांतील उ अव्ययाचा पणतू होय. किमु, नु, वगैरे संस्कृत शब्दात जुडून व वैदिक भाषेत स्वतंत्र प्रचार ह्या उ-अव्ययाचा होतो.

(२) द्वितीयाः—प्रथमेप्रमाणें, अकारान्त पुल्लिङ्गी नामांच्या द्वितीयेच्या एकवचनार्थें रूप

संस्कृतात पुत्रम्, व महाराष्ट्रीत पुत्तम्, असें होतें, परंतु अपभ्रंशात पुत्तु असें च रहातें. तेव्हा प्रथमेप्रमाणें च द्वितीयेचीं रूपें बनविण्याची लकब मराठीनें अपभ्रंशापासून उचलली आहे, महाराष्ट्रीपासून किंवा संस्कृतापासून उचलली नाहीं. आणि असें च होणें अपरिहार्य होतें. अपभ्रंशानें ज्या ज्या पद्धती सुरू केल्या त्या त्या मराठीनें चालू ठेविल्या.

(३) तृतीयाः—महाराष्ट्री पुत्तेण पासून अपभ्रंशानें पुत्तेण व पुत्तें अशीं दोन रूपें बनविलीं. पुत्तेण मधील ण चा अनुनासिक बनवून पुत्तें हें रूप साधलें. ह्यावरून असें दिसतें कीं, अपभ्रंश बोलणारे लोक कांहीं काल पुत्तेण् असा व्यंजनान्त उच्चार करीत असत. कालान्तरानें ण् चा सहज च अनुनासिक बनला व पुत्तें हें सानुनासिक रूप सिद्ध झालें. ह्या दोन रूपांवरून मराठीत ण चा न होऊन पूतेन व पूतें अशीं दोन रूपें बनलीं. ज्ञानेश्वरीत, मेधें, ईश्वरें, जाणतेन, पढियतेन हीं रूपें येतात. पंढरपूर येथील चौऱ्या-यशीच्या शिलालेखात पडितें, नायकें, गुद्रेन, राणेन, सेतुगुडेन, अशीं दोन्ही प्रकारचीं रूपें आहेत.

ईश्वरें ह्या तृतीयेच्या रूपाला सिं हा प्रत्यय लागून ईश्वरेंसि रूप होतें. संस्कृत सम ह्या शब्दाचें अपभ्रष्ट रूप सवें असें होतें. सवेंची एकवचनी सप्तमी सवि, सवें, अशी होते. सवि चें मराठी रूप सई; व त्याचा अपभ्रंश सिं.

(स०) ईश्वरेण समम्=(अप.)ईश्वरें सवि(म.) ईश्वरेंसि (ईश्वरासह).

अर्जुने=अर्जुनानें;

अर्जुनेसि=अर्जुनासह.

इन्द्रिये=इन्द्रियानें,

इन्द्रियेसि=इन्द्रियासह.

(जुनें मराठी) ईश्वरेंसि=(वर्तमान मराठी) ईश्वराशीं.

हा सिँ प्रत्यय सहपासून निघालेला नाही. कारण, महाराष्ट्रीत व अप-
भ्रंशांत सहमधील इ तसा च रहातो. परंतु सममधील म चा अपभ्रंशांत वँ
होतो. सप्तमीच्या सिँ ह्या रूपाशी इद्रिये ह्या तृतीयेच्या रूपाचा संयोग
होऊन, हा तृतीया-सप्तमी योग झाला आहे. संस्कृतांत, महाराष्ट्रीत व
अपभ्रंशांत समम् शब्द तृतीया घेतो; सबब, सिँ शब्द मराठीत हि तृतीया
घेतो.

ज्ञानेश्वरींत असतेनि, मेघाचेनि वगैरे इकारान्त तृतीयेच्या एकवच-
नाचीं रूपें येतात. उ अव्ययाप्रमाणें ही इ अव्यय आहे.

मेघाचेनि मुखें, पिंडाचेनि मिसें,

असे प्रयोग ज्ञानेश्वरींत आढळतात. इ पादपूरणार्थी महाराष्ट्रीत व
अपभ्रंशांत योजतात. करुनु, करुनि, ह्या जोडीतील दुसऱ्या शब्दांतली जी
अंत्य इ ती मेघाचेनि ह्या रूपांतील इ-हून निराळी आहे. कारणें क्रियापद-
विचारांत देणार आहे.

(४) चतुर्थीः-प्राकृतांत चतुर्थी नाही, असा नियम वैय्याकरणांनीं
केला आहे. परंतु, पिशेल आपल्या ग्रामाटिकांत पुत्ताअ (पु.) इतिथत्ताए,
देवत्ताए (देवत्वाय), वगैरे एकवचनी चतुर्थीचीं रूपें देतो. त्यावरून असें
ह्मणावें लागतें कीं, चान्ही प्राकृतांतून, अर्थात् महाराष्ट्रींतून चतुर्थी अजीवात
लुप्त झाली नव्हती. लुप्त झाली नव्हती, याला एक सबळ आधार आहे.
जुन्या मराठींत पूता असें जें रूप आहे त्याची वंशपरंपरा अन्यथा सोपपत्ति-
कर्त्वेकरून दाखवितां येत नाही. महाराष्ट्रींत संस्कृत पुत्राय पासून पुत्ताअ,
अपभ्रंशात महाराष्ट्री पूत्ताअ पासून पुत्ता, व अपभ्रंशांतील पुत्ता पासून
मराठी पूता, अशी परंपरा असली पाहिजे. पैकीं महाराष्ट्री पुत्ताअ हें रूप
उपलब्ध आहे; अपभ्रंशांतील पुत्ता हें रूप उपलब्ध नाही. परंतु, तें अप-
भ्रंशात क्वचित् प्रचारांत होतें, ह्यांत शक्य नाही. चतुर्थीच्या स्थलीं षष्ठीच्या
रूपांचा उपयोग करण्याचा प्रचार जसजसा प्राधान्येकरून होऊं लागला,
तसतशीं मूळ चतुर्थीचीं रूपें लोप पावत चाललीं, हें खरें आहे. तत्रापि
चतुर्थी अजीवात लोप पावली नाही. तेव्हां, महाराष्ट्रीतील लुलुप्सु चतुर्थीचें जें
पुत्ताअ रूप त्यापासून अपभ्रंशद्वारा मराठीतील पूता हें चतुर्थीच्या एकवचनाचें
रूप साधलें गेलें हें स्पष्ट आहे.

मराठीत आसपास असा एक शब्द आहे. पैकीं, पास, पासिं, पासून, हीं रूपें पार्श्व, पार्श्वे, पार्श्वीत् ह्या रूपापासून निघालीं; आणि आस, आसिं, आसून, हीं रूपें आश्व, आश्वे, आश्वीत्; आस, आसे, आसाहूँ, अशा परंपरेनें निघालीं. पूतासि-सि हें रूप चतुर्थीचें एकवचन पूता + सप्तमीचें एकवचन आसि-सि मिळून बनलें आहे. पुता + आसि-सि = पूतासि-सि.

पूतास असें अकारान्त रूप मजजवळील ज्ञानेश्वरींत किंवा चौन्यायशीच्या शिलालेखांत एक हि नाही. पुत्तस्त ह्या षष्ठीच्या एकवचनी रूपापासून जर मराठी पूतास रूप निघालें असतें, तर हें रूप ज्ञानेश्वरींत हटकून सांपडतें. शिवाय, षष्ठीच्या एकवचनी रूपापासून पूतासि हें रूप निघालें नाही, हें विधान करण्याला दुसरें एक प्रमाण आहे. पूताँसि असें चतुर्थीचें अनेकवचनी रूप जुन्या ज्ञानेश्वरींत सांपडतें. संस्कृत पुत्रस्य, महाराष्ट्री पुत्तस्त व अपभ्रंशांतील पुत्तस्तु ह्या षष्ठीच्या एकवचनी रूपापासून जर मराठी पूतास हें रूप निघालें असतें, तर अनेकवचनी पूताँसि हें मराठी रूप संस्कृत-महाराष्ट्री-अपभ्रंश षष्ठीच्या अनेकवचनापासून निघावयास हवें होतें. परंतु, तसें तें निघालेलें नाही.

पूता + ष (अनेकवचनाचा अनुनासिक) + आसि-सि = पूताँसि अशी ह्या अनेकवचनी रूपाची पृथक्कृति आहे. पुत्राणा-पुत्राणम् ह्या संस्कृत-अपभ्रष्ट षष्ठीच्या अनेकवचनी रूपापासून कोणत्या हि उपायानें पूताँसि हें रूप साधतां येत नाही. तस्मात्, पुत्रस्य, पुत्राणाम्, ह्या षष्ठीच्या रूपापासून मराठी चतुर्थीचीं रूपें निघालीं नाहींत.

पूतेसि हें रूप जसें तृतीया व सप्तमी ह्या दोन विभक्त्यांच्या संयोगानें बनलें आहे, तसेंच पुतासि-सि हें हि रूप चतुर्थी (पूता) व सप्तमी (आसि-सि) ह्यांच्या संयोगानें बनलें आहे.

पूतेसि (तृ. ए.) व पूतासि-सि (च. ए.) ह्या रूपांसंबधानें बीभत्तनें फारच घोटाळा केला आहे. हीं दोन्हीं रूपें तो पूताशीं-सीं अशीं लिहितो, व पूतास + ई (तृतीया अनेकवचनाचा प्रत्यय) असा त्याचा

विग्रह करतो. परंतु जुनी मराठी रूपे माहीत नसल्यामुळे, ह्या असंबद्ध कृत्या त्याने रचल्या आहेत, हे स्पष्ट आहे.

वर्तमानमराठीत ला प्रत्यय लागून पूताला असे रूप अलीकडे दोन-अडीचशे वर्षे होते. हा ला प्रत्यय शिवाजीच्या व रामदासाच्या कालापर्यंत नव्हता. हा ला फारसी रा ह्या चतुर्थीच्या किंवा द्वितीयेच्या प्रत्ययापासून र चा ल उच्चार करून घेतलेला आहे. बीम्स वगैरे वैयाकरण लाग धातूपासून ला निष्पन्न करतात. परंतु, हा लागधातूपन्न ला शिवाजी व रामदास ह्यांच्या अंतापर्यंत मराठीत मुळीच नव्हता, हे त्यांना माहीत नव्हते. एतत्संबंधी साग्र विवेचन मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनाच्या आठव्या खंडाच्या प्रस्तावनेत केलेले आहे.

अकारान्त पुल्लिङ्गी नामाच्या चतुर्थीच्या एकवचनाचे एक तेन्त्य रूप होते; जसे, पूताते. मजजवळील तीनशे वर्षांच्या सुमारच्या गुरुचरित्राच्या एका पोथीत गुरुथे, घराथे अशीं थेन्त्य रूपे येतात. मगलोर येथे रोमन लिपीत छापलेल्या कोकणी-पैशाची ख्रिस्त-पुराणात हि हे थेन्त्य रूप येते (इ० स० १६००)-मजजवळील ज्ञानेश्वरीत (शक १२१२ सुमार) हे थेन्त्य रूप क्वचित् येते. पढरपूर येथील चौऱ्यायशीच्या शिलालेखात (शक ११९५) " श्रीविठ्ठलरावा अर्थे " अशीं पदे आली आहेत. तात्पर्य, चतुर्थीचा ते प्रत्यय अर्थे ह्या संस्कृत शब्दापासून निघाला आहे.

(संस्कृत) अर्थे=(महाराष्ट्री) अत्थे=(अपभ्रंश) अध्ये=(जुनाट मराठी) थे अगर थे=(जुने मराठी)ते.

पूताते हा अनुनासिकान्त्य शब्द पूताते असा निरनुनासिक लिहिला व उच्चारला तरी सशास्त्र आहे. अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः । ८।४।५७, ह्या पाणिनीय सूत्रान्वये संस्कृतांत बहुत स्वर विकल्पेकरून सानुनासिक उच्चारित. महाराष्ट्री, अपभ्रंश, ह्यांना हि हा च नियम लागू असे. मराठीत हि अनुनासिक विकल्पेकरून उच्चारतात.

(५) पंचमी:-अपभ्रंशांतील पुत्ताहुं ह्या सानुनासिक रूपावरून मराठी पूताहून हे रूप अनुनासिकाचा न बनून झाले आहे, व पुत्तातो-पुत्तातो ह्या महाराष्ट्री व अपभ्रंश रूपावरून पुत्तातोन हे जुने मराठी रूप

साधलें गेलें आहे. पुत्तातु असें हि रूप पैशाचींत येतें. पूताहून ह्या रूपाच्या धर्तीवर तो चा तू होऊन पूतातून हें रूप निष्पन्न झालें. इ हें पादपूरक लागून पूताहूनि, पूताहोनि, पूतातूनि, हीं रूपें बनलीं. ह्या रूपाच्या शेवटीं क्वचित् दीर्घ ई येऊन—हुनी,—तुनी,—हूनी,—तूनी, अशीं रूपें होतात. ही दीर्घ ई सुद्धा पादपूरक नच आहे.

पूतातोनी ह्या रूपातील तो च्या धर्तीवर पूताहूनि ह्या रूपातील हू चा हो होऊन पूताहोनि असें रूप होतें. हो चा ओ होऊन साधिकार्यानें पूतौनि असें रूप बनतें. उ पादपूरक लागून पूतौनु असें हि रूप क्वचित् होतें. इयाँ हें पादपूरक लागून करौनियाँतील इयाँच्या धर्तीवर घरौनियाँ असें हि रूप आढळतें. ह्या इयाँ चा छडा क्रियापदविचारात करणें इष्ट आहे.

महाराष्ट्रीतील पुत्तात्तो ह्या रूपावरून लुप्त अपभ्रंशद्वारा पूताँतु असें हि एक रूप ज्ञानेश्वरींत येतें. पूताँतु ह्या रूपातील ता वरील अनुनासिक परपरा-दृष्ट्या आगतुक आहे. मराठींत विकल्पानें वाटेल तो स्वर व ऊष्म सानुनासिक होतो, ही हि बाब लक्षांत ठेविली पाहिजे.

होऊन ह्या ऊन—प्रत्ययान्त धातुसाधितापासून हून प्रत्यय निघाला, अशी डाक्टर भांडारकर याची व्युत्पत्ति होती. परंतु ती महाराष्ट्री व अपभ्रंश भाषाची विस्तृत चिकित्सा व पृथक्कृति होण्यापूर्वीची ह्यणजे वीस—पचवीस वर्षांपूर्वीची होती. शक ९०० पासून शक १२१२ पर्यंतच्या कोणत्या हि शिलालेखांत किंवा ग्रथांत पचम्यर्थी होऊन हें धातुसाधित योजलेलें आढळत नाहीं. ह्यणजे परपरादृष्ट्या व इतिहासदृष्ट्या हून हा प्रत्यय होऊन पासून साधला जाणें अशक्य आहे. परपरा व इतिहास हे निरुक्तीचे दोन नेत्र होत. तद्व्यतिरिक्त ती आधळी होय.

कोंकणातील लोक ह च्या ऐवजीं स उच्चारून घरसून, मुवईसून वगैरे अपभ्रंश रूपें करतात.

(६) षष्ठीः—(सं) पुत्रस्य=(महा.) पुत्तस्स=(अप.) पुत्तह=(मरा.) पूता, अशा परंपरेनें मराठींत षष्ठीचे एकवचन आलें आहे.

हे शब्दे विण संवादिजे । इद्रियाँ नेणतां भोगिजे ।

बोलां आदिं शोबिजे । प्रमेयासि ॥ अध्याय १, ओवी ५८ ॥

तेणें तें आवारिजे । भीष्मा तलिं राहिजे ।

हणजे द्रोणातें परिसिजे । तुह्नी सकलीं ॥ अध्याय १, ओवी १२३॥

ह्या दोन ओव्यांत बोला व भीष्मा हीं बोल व भीष्म ह्या दोन अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या षष्ठीच्या एकवचनाचीं रूपें आहेत. “ पिशाच्या हातीं,” “रामा करीं” वगैरे प्रयोगांत पिशाच्या व रामा हीं दोन रूपें पिशाच्य व राम ह्या अकारान्त नपुंसक व पुल्लिंगी नामांच्या षष्ठीच्या एकवचनाचीं आहेत. हे प्रयोग अलुक्समासाचे समजणें अशास्त्र आहे.

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
अत्र	अत्थ	एत्थु-त्थुं	एथून
अत्रत्य	अत्थच्च	एत्थुच्च-एत्थुच्च	एथूनच, एथच, एथिच(सं.)

येथें त्य पासून च्च-च निघालेला आहे (वररुचि ३-२७) हा त्य पासून निघालेला च्च-च मराठींत विभक्तिरूपांना लावतात; जसें,

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी.
ग्राम + त्य =	ग्राम + च =	गावें + च =	गावांच.
ग्रामस्य + त्य =	ग्रामस्स + च =	गावेंह + च =	गावांच.

येणेंप्रमाणें गावांच, पूताच, नाभिकाराच, उजलाच, व्यासाच, वगैरे चकारान्त मूलशब्द साधले जातात. वस्तुतः, त्य पासून निघालेल्या ह्या च ला षष्ठीचा अर्थ स्वार्थी नाही. षष्ठीच्या रूपाला जोडला जाऊन षष्ठीचें उसनें सामर्थ्य त्याच्या ठायीं भासमान होतें, इतकें च. खरें पाहिलें तर, संस्कृतांतील त्य चा च स्वभाव ह्या मराठी च चा आहे. हणजे त्य प्रमाणें च ह्या च ला हि साती विभक्त्यांचे प्रत्यय लागतात. जसें:—

संस्कृत

मराठी

पु. स्त्री. न.

पु. स्त्री. न.

प्रः-अत्रत्यः, अत्रत्या, अत्रत्यम्.

पूताचा, पूताची, पूताचें

द्विः-अत्रत्यम्, अत्रत्याम्, ”

पूताचा, पूताची, पूताचें

तृः-०त्येन, ०त्यया, ०त्येन.

{ ०चेन-०चें, ०चिया-आ, ०चेन-०चें
०चेंसि ०चियासि ०चेंसि ०चेनसि
०चेतसि

चः—	०त्याय, ०त्याथै, त्याय.	{ ०चेया, ०चिये, ०चआ ०चेया ०चेयाते, ०चियेते, ०चआते ०चेयाते ०चेयासि, ०चियेसि, ०चआसि ०चेयासि
पंः—	०त्यात्, ०त्यायाः, ०त्यात्. ०चेयाहूनि-न, ०चियाहूनि-न, ०चेआहूनि-न.	
षः—	०त्यस्य ०त्यायाः, ०त्यस्य. ०चेया, ०चिया ०चआ ०चेया	
सः—	०त्ये, ०त्यायाम्, ०त्ये. ०चेयाँ, ०चियाँ, ०चआँ ०चेयाँ	
संः—	०त्य, ०त्ये, ०त्य. ०चा, ०ची, ०चा.	

ह्यणजे, षष्ठीच्या रूपांना लागून झालेले हे चान्त शब्द विशेषणें ऊर्फ नामें आहेत.

त्य पासून निघालेला हा च, मूळशब्द, पंचमीचें रूप व सप्तमीचें रूप, ह्यांना जोडला जाऊन विशेषण-नामें बनतात व त्यांना हाती विभक्त्या तिन्ही लिंगी होतात; जसें,

विभक्तिरूप चान्त विशेषण.

मूळ शब्दः गावँ (पु.)	गावँचा-ची-चें
पंचमीः— गावाँहून	गावाँहूनचा-ची-चें
सप्तमीः— गाविँ-वीँ	गाविँचा-ची-चें, गावीँचा-ची-चें

प्रथमा, द्वितीया, तृतीया व चतुर्थी ह्या चार विभक्त्यांच्या रूपांना हा च लागून विशेषणें होत नाहींत. कारण स्पष्ट आहे.

ह्या चान्त विशेषणांना व नामांना त्या त्या विभक्तीचें सामर्थ्य येतें; जसें,

पंचमीः—गावाँहूनचा	निरोप=ग्रामाद्	वाँता
षष्ठीः—गावाँचा	आकार=ग्रामस्य	उत्पन्नम्
सप्तमीः—गाविँचा	गोंधळ=ग्रामेभवा	अव्यवस्था
मूळरूपः—गावँचा	गांवढा=ग्रामस्थो-ग्रामीण	

ह्या चान्त विशेषणांना खरीखुरी षष्ठी समजून, होर्न, बीम्स, भांडारकर वगैरे नामाकित वैय्याकरण फार बुचकळ्यांत पडले. कित्येक स्य-स्त पासून च ची व्युत्पत्ति करीत. परंतु अपभ्रंशांत किंवा महाराष्ट्रींत किंवा संस्कृतांत स्य-स्त ह्याचीं रूपें पुढील लिंगाप्रमाणें फिरत नाहींत, ही वाच त्यांच्या उप-

पत्तीच्या आड येई. कित्येक असें हणत कीं, ब्रज वगैरे उत्तर गौड प्राकृतिकोद्भव भाषांतील क पासून हा च झाला आहे ! ब्रज भाषेंत क आल्यानंतर मराठी च बनला, असा ह्या विधानाचा अर्थ होतो. परंतु हा मराठी च शक ११२८ त कायम बनला होता (भास्कराचार्यांचा शिलालेख, पाटण.) हणजे शक ११२८ च्या अगोदर दोन तीनशें वर्षे तो मराठींत आहे. सारांश ह्या क च्या विरुद्ध नाना अडचणी दत्त हणून पुढें उभ्या राहतात. असे नाना प्रकारचे गोते ह्या त्य-ज च नें वैयाकरणाना दिलेले पाहिले, हणजे मी मी हणणाच्या नावाड्याना वादळात भिंगरीसारखे गरगर फिरविणाऱ्या एरियलची आठवण होते !

होर्ननें तर ह्या त्य-ज च ला अगदींच झिडकारून दिलें आहे. तो हणतो (Comp. Gram P. 238)—The Marathi च is sometimes identified with the Sanskrit Suffix त्य (Beams). This theory assumes, that an old Suffix has in comparatively modern times changed into an affix; for the Marathi च is not added to the base (as the Sanskrit Suffix) but to the oblique form, i. e., to the old Genetive. Such a change would be altogether unique, without any analogy or evidence to support it.

हीं वाक्यें लिहिताना होर्ननें अनेक ठिकाणीं घसरला आहे. (१) संस्कृत त्य पासून निघालेला मराठी प्रत्यय चा नसून च आहे. (२) च-प्रत्यय (होर्ननेचा) मूळ शब्दाला लागत नाहीं, असें तो हणतो. परंतु, घरच, गावेंच, वगैरे स्थलीं लक्षावधि मूळशब्दाना (base of Hoernle) हा प्रत्यय लागतो, हें मी स्पष्ट करून दाखविलें आहे. (३) इतिहास व परंपरा ह्यांचा दाखला ऊर्फ evidence होर्ननेला माहीत नव्हता. तो मी वर भरपूर दाखविला आहे. (४) आता एक बाब राहिली. विभक्तीच्या रूपाला हा त्य किंवा इतर कोणता हि सफिकसू अफिकसूप्रमाणें, मराठींत, संस्कृतांत किंवा इतर कोणत्या हि गौड भाषेंत लागल्याची analogy ऊर्फ सदृशता होर्ननेला हवी आहे. ती हि भरपूर दाखविता येते. संस्कृत अत्र, तत्र, यत्र, हीं रूपें पूर्ववैदिककालाचीं सप्तमीचीं आहेत. ह्याना त्य सफिकसू अफिकसूप्रमाणें लागतो. मराठींत तर पूतेंसिं, पूतांसिं ह्या रूपांत तृतीयेच्या पूतें व चतुर्थीच्या पूता ह्या रूपांना

सि व आसि हे प्रत्यय लागलेले मार्गे दाखविले न्व आहेत. तेव्हां सादस्या-
चें प्रमाण व खेरीज स्वतः मराठीच्या लकवीचें प्रमाण, अशीं दोन अवातर
प्रमाणे हि उपलब्ध आहेत. तस्मात् मराठी च सस्कृत त्य पासून निघाला आहे,
हें सिद्ध आहे.

वीम्स हणतो (Comp. Gram. Vol. II. p. 390) कीं, In
old marathi, this Suffix (च) has a lengthened form चिया,
चिये, चेनि, but this additional syllable is merely added to
eke out the metre. च चीं चिया, चिये, चेनि हीं रूपें वृत्तसुखार्थं बन-
विलेलीं नाहींत, हें वर दाखविलें च आहे. हव्या त्या सिद्धीला वाटतील तीं
मनःकल्पित कारणें देण्यात वीम्स व होर्न ह्यांचा हातखडा आहे !!!
Philology हणजे भाषेच्या शारीराचें शास्त्र होय. जुने मराठी ग्रंथ न
शोधल्यामुळे त्या भाषेचें इद्रियविज्ञान, शारीरज्ञान त्यांना पारखें झालें, आणि
अनेक बाबींत खऱ्याला सोडून कुड्याला जाण्याचा पथ त्यांनीं स्वीकारला.

ह्या च चा पत्ता प्राकृतात हि लागतो. तुह्येच्चय व अह्येच्चय अशीं रूपें
युष्माक व अस्माक या षष्ठीच्या रूपार्ची महाराष्ट्रींत सापडतात. तुह्येच्चय
वरून तुमच्च व अह्येच्चय वरून आमच्च अशीं चान्त रूप मराठींत होतात.
तुह्येच्चय व अह्येच्चय हीं विशेषणें आहेत, त्याप्रमाणे तुमच्च व आमच्च हीं
हि मराठींत विशेषणें आहेत. तुह्यकेर व अह्यकेर हीं महाराष्ट्रींत दुसरीं विशे-
षणें आहेत. त्यावरून हिंदी केर, के, क हे षष्ठीचे प्रत्यय निघाले. आणि
तुह्येच्चय व अह्येच्चय ह्यातील च्च वरून मराठी षष्ठीचा च (चा-ची चें)
हा प्रत्यय निघाला. बंगाली षष्ठीचा प्रत्यय एर केर पासून निघाला आहे.
अपभ्रंशात आर प्रत्यय लागून तुह्यार, अह्यार, तुहार, महार, अशीं रूपें
होतात. साराश काहीं गौड भाषानी केर चा आश्रय केला आणि मराठीनें
एच्चय, च्चय, च्च, च प्रत्ययांचा आश्रय केला हा महाराष्ट्री च्च त्य पासून
निघाला आहे हे वर दाखविलें च आहे.

(७) सप्तमीः—(सस्कृत) पुत्रे, (महाराष्ट्री) पुत्तम्मि-पुत्ते, (अपभ्रंश)
पुत्ति-पुत्ते-पुत्तै-पुत्तहि, अशा परपरेन पुत्ति, पूते, प्राप्ते, वेले, ठाईं दीईं,
समईं, वगैरे सप्तमीच्या एकवचनाचीं रूपें निघालीं आहेत.

त्य पासून निघालेला च प्रत्यय लागून पूत्तिच, ठाईंच, सवईंच अशीं
विशेषणें होतात.

सप्तमीच्या रूपाना पंचमीचा हृनि प्रत्यय लागतो; जसें, घरिँहूनि.

(८) संबोधनः—महाराष्ट्री व अपभ्रंश रूपावरून पूत, पूता हीं संबोधनाचीं रूपे साधिलीं जातात. अपभ्रंशात पुत्ते असें एकारान्त संबोधनाचें जें रूप येतें त्याच्या धर्तीवर कृष्ण ह्या शब्दाचें संबोधन कृष्णे असें जुन्या अभंगांतून सापडतें. कृष्णे, विडले, विठे, हीं रूपे भक्तिदर्शक व प्रेमदर्शक समजतात. हीं स्त्रीलिंगाचीं रूपे नाहींत, हें स्पष्ट आहे. कारण विडले ह्या संबोधनरूपाचा मूलशब्द विडल असा आहे. गोविंदे असें रूप अभंगांतून आढळतें.

(९) (शब्दयोगी अव्ययाच्या मार्गे येणाऱ्या विभक्त्या)ः—

मज्जवळील ज्ञानेश्वरींत शब्दयोगी अव्ययांच्या मार्गे येणाऱ्या अकारान्त पुल्लिंगी नामाच्या विभक्त्या येणेंप्रमाणें च होतातः—

द्वितीया एकवचनः—कल्पान्तुवेन्ही, मोक्षवाँचौनि क्षणलग, गावँभरि, क्षणवारि.

तृ. ए.ः—उपायेंविण, धर्महीन.

च ए.ः—पापावाँचौनि, व्यापारालागौनि, अर्थातव, अर्जुनाप्रति, स्वर्गालागि.

प. ए.ः—रसाअँतु, नायकापामौनि, पाखाणाभाशि, कानाक-
रवि, द्रोणापासि.

कोणत्या हि शब्दयोगी अव्ययाच्या मार्गे प्रथमा, पंचमी, सप्तमी व संबोधन ह्या विभक्त्याचीं रूपे येत नाहींत. सर्वे पासून निघालेला सि तृतीयेचा व आश्वेपासून निघालेला आसि चतुर्थीचा जोड प्रत्यय झाल्यामुळे, सि व आसि-सि हीं दोन अव्यये विभक्तिप्रत्ययांत गणलीं पाहिजेत.

वरील कोष्टकावरून दिसतें कीं, ज्याप्रमाणें संस्कृतांत शब्दयोगी अव्ययांमार्गे नामाच्या निरनिराळ्या विभक्त्या येतात, त्याप्रमाणें च ज्ञानेश्वरकालीन मराठींत शब्दयोगीअव्ययांमार्गे नामाच्या निरनिराळ्या विभक्त्या येतात. वाशिक स्वभाव तो हा च.

वर्तमान मराठीनें शब्दयोगीअव्ययांपुरती ही निरनिराळ्या विभक्त्या करण्याची चाल अलीकडे दोन अडीचशें वर्षे ह्यणजे रामदासानंतर मोडिली आहे. सध्या सर्व शब्दयोगीअव्ययांच्या मार्गे अकारान्त पुल्लिंगी नामाचें एक च अकारान्त रूप येतें, अनेकविधता सोडून एकविधता स्वीकारण्याचा

जो व्यस्त भाषांचा स्वभाव तो येशें अमळ्यांत आला आहे. ह्या च एकविध आकारान्त रूपाला आधुनिक वैय्याकरण सामान्यरूप ह्मणतात. परपरा माहीत नसल्यामुळे, ह्या सामान्यरूपासंबंधानें बीम्स, होल्न वगैरे पाश्चात्य वैय्याकरणानीं बरेंच अकाडताडव केलें आहे. त्यासंबंधाने जें काहीं लिहावयाचें तें पुल्लिंगी नामांच्या अनेकवचनाचा विचार झाल्यावर लिहिणें प्रशस्त होईल.

(१०) चिकुडें येथील शक सवत् ६५८ तील विजयादित्य चालुक्याच्या मराठी ताम्रपटात (विश्ववृत्त मासिकपुस्तक) अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या एकवचनाचीं खालील रूपें येतात:—

प्रथमा:— सतानिकु, ग्राम, वीवलः, पुज.

द्वितीया:— विजय, कटकमेलिकार, सर्पयाग.

तृतीया:— पेवेन, ग्रामेन.

चतुर्थी:— मूलिका, राया, देवा, राणा, सौनारा, क्षेत्रजा, अनामिका.

पंचमी:— पाषाणत, उत्तरत, भ्यतरत, ०अस्तत, ०क्षयत.

षष्ठी:— देवा, ग्रामा.

सप्तमी:— दिसावरे, तदनतरे, मस्तके, दिसावरी.

हीं रूपें अपभ्रंशातील रूपाशीं ताडून पहाता दिसून येईल कीं, शक ६५८ त मराठी रूपें अपभ्रंशातून आस्तेआस्ते निसडून पक्कीं मराठी बनत चाललीं होती. वैशद्यार्थः (१) अपभ्रंशात अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या प्रथमेचें एकवचन नियमानें उकारात असतें. ह्या शक ६५८ तील ताम्रपटात उ काडून टाकून, अकारान्त एकवचन करण्याकडे प्रवृत्ति दिसते. ही प्रवृत्ति ज्ञानेश्वरींत हि दिसून येते. (२) द्वितीयेचा हि उ ह्या ताम्रपटात काडून टाकला आहे. अपभ्रंशात उ नियमानें असतो. (३) ताम्रपटांत इन् प्रत्ययात तृतीया-रूपें आहेत. हा न वस्तुतः अनुनासिकासारखा उच्चारावयाचा आहे. (४) चतुर्थीचीं रूपें अपभ्रंशांतल्याप्रमाणें व ज्ञानेश्वरींतल्याप्रमाणें आकारान्त आहेत. (५) तस् पासून निघालेल्या तो (पुत्तात्तो) प्रत्ययापासून त प्रत्यय ताम्रपटात योजला आहे. अपभ्रंशात तस् चा तो होतो. (६) अपभ्रंशात षष्ठी स्सुकारान्त किंवा हकारान्त असते. ह्या ताम्रपटात ज्ञानेश्वरींतल्याप्रमाणें निव्वळ आकारान्त आहे. (७) अपभ्रंशातल्याप्रमाणें व ज्ञानेश्वरींतल्याप्रमाणें येशें सप्तमी एकारान्त व ईकारान्त [ईकारान्त] आहे. अपभ्रंशांत इ वर अनुनासिक नाहीं, ज्ञानेश्वरींत आहे; ह्या ताम्रपटात ई दीर्घ

सप्तमीच्या रूपाना पंचमीचा हूनि प्रत्यय लागतो; जसें, घरिहूनि.

(८) संबोधनः—महाराष्ट्री व अपभ्रंश रूपांवरून पूत, पूता हीं संबोधनाचीं रूपें साधिलीं जातात. अपभ्रंशात पुत्ते असें एकारान्त संबोधनाचें जें रूप येतें त्याच्या धर्तीवर कृष्ण ह्या शब्दाचें संबोधन कृष्णे असें जुन्या अभंगातून सापडतें. कृष्णे, विठ्ठले, विठे, हीं रूपें भक्तिदर्शक व प्रेमदर्शक समजतात. हीं स्त्रीलिंगाचीं रूपें नाहींत, हें स्पष्ट आहे. कारण विठ्ठले ह्या संबोधनरूपाचा मूलशब्द विठ्ठल असा आहे. गोविंदे असें रूप अभंगातून आढळतें.

(९) (शब्दयोगी अव्ययाच्या मार्गे येणाऱ्या विभक्त्या)ः—

मज्जवळील ज्ञानेश्वरींत शब्दयोगी अव्ययाच्या मार्गे येणाऱ्या अकारान्त पुल्लिंगी नामाच्या विभक्त्या येणेंप्रमाणें च होतातः—

द्वितीया एकवचनः—कल्पान्तुवेर्ही, मोक्षवॉच्चौनि, क्षणलग, गावँभारि, क्षणवारि.

तृ. ए. :—उपायैविण, धर्मैहीन.

च ए. :—पापावॉच्चौनि, व्यापारालागौनि, अर्थातय, अर्जुनाप्रति, स्वर्गालागि.

प. ए. :—रसाऑतु, नायकापासौनि, पाखाणामाक्षि, कानाकरवि, द्रोणापासि.

कौणत्या हि शब्दयोगी अव्ययाच्या मार्गे प्रथमा, पंचमी, सप्तमी व संबोधन ह्या विभक्त्यांचीं रूपें येत नाहींत. सर्वि पासून निघालेला सि तृतीयेचा व आश्वेंपासून निघालेला आसि चतुर्थीचा जोड प्रत्यय झाल्यामुळें, सि व आसि-सि हीं दोन अव्ययें विभक्तिप्रत्ययांत गणलीं पाहिजेत.

वरील कोष्टकावरून दिसतें कीं, ज्याप्रमाणें संस्कृतात शब्दयोगी अव्ययांमार्गे नामांच्या निरनिराळ्या विभक्त्या येतात, त्याप्रमाणें च ज्ञानेश्वरकालीन मराठींत शब्दयोगीअव्ययामार्गे नामांच्या निरनिराळ्या विभक्त्या येतात. वाशिक स्वभाव तो हा च.

वर्तमान मराठीनें शब्दयोगीअव्ययांपुरती ही निरनिराळ्या विभक्त्या करण्याची चाल अलीकडे दोन अडीचशें वर्षे ह्यणजे रामदासानंतर मोडिली आहे. सध्या सर्व शब्दयोगीअव्ययाच्या मार्गे अकारान्त पुल्लिंगी नामाचें एक च अकारान्त रूप येतें, अनेकविधता सोडून एकविधता स्वीकारण्याचा

जो व्यस्त भाषाचा स्वभाव तो येथे अमलात आला आहे. ह्या च एकविध आकारान्त रूपांला आधुनिक वैय्याकरण सामान्यरूप ह्मणतात. परपरा माहीत नसल्यामुळे, ह्या सामान्यरूपासंबंधाने वीम्स, होर्न वगैरे पाश्चात्य वैय्याकरणांनी वरें च अकांडताडव केलें आहे. त्यासंबंधाने जें काहीं लिहावयाचें तें पुल्लिगी नामाच्या अनेकवचनाचा विचार झाल्यावर लिहिणें प्रशस्त होईल.

(१०) चिकुडें येथील शक सवत् ६५८ तील विजयादित्य चालुक्याच्या मराठी ताम्रपटात (विश्ववृत्त मासिकपुस्तक) अकारान्त पुल्लिगी नामाच्या एकवचनाचीं खालील रूपें येतात:—

प्रथमा:— सत्तानिकु, ग्राम, बोवलः, पुज.

द्वितीया:— विजय, कटकमेलिकार, सर्पयाग.

तृतीया:— पेवेन, ग्रामेन.

चतुर्थी:— मूलिका, राधा, देवा, राणा, सौनारा, क्षेत्रजा, अनामिका.

पंचमी:— पाषाणत, उत्तरत, भ्यतरत, ० असत, ० क्षयत.

षष्ठी:— देवा, ग्रामा.

सप्तमी:— दिसावरे, तदनतरे, मस्तके, दिसावरी.

हीं रूपें अपभ्रंशातील रूपाचीं ताडून पहाता दिसून येईल कीं, शक ६५८ त मराठी रूपें अपभ्रंशातून आस्तेआस्ते निसटून पक्कीं मराठी बनत चाललीं होती. वैशद्यार्थः (१) अपभ्रंशांत अकारान्त पुल्लिगी नामाच्या प्रथमेचें एकवचन नियमानें उकारात असतें. ह्या शक ६५८ तील ताम्रपटात उ काडून टाकून, अकारान्त एकवचन करण्याकडे प्रवृत्ति दिसते. ही प्रवृत्ति ज्ञानेश्वरींत हि दिसून येते. (२) द्वितीयेचा हि उ ह्या ताम्रपटात काडून टाकला आहे. अपभ्रंशात उ नियमानें असतो. (३) ताम्रपटात इन प्रत्ययात तृतीया-रूपें आहेत. हा न वस्तुतः अनुनासिकासारखा उच्चारवयाचा आहे. (४) चतुर्थीचीं रूपें अपभ्रंशांतल्याप्रमाणें व ज्ञानेश्वरींतल्याप्रमाणें आकारान्त आहेत. (५) तस् पासून निघालेल्या तो (पुत्तातो) प्रत्ययापासून त प्रत्यय ताम्रपटात योजला आहे. अपभ्रंशांत तस् चा तो होतो. (६) अपभ्रंशात षष्ठी स्सुकारान्त किंवा हकारान्त असते. ह्या ताम्रपटात ज्ञानेश्वरींतल्या-प्रमाणें निव्वळ आकारान्त आहे. (७) अपभ्रंशातल्याप्रमाणें व ज्ञानेश्वरींतल्याप्रमाणें येथें सप्तमी एकारान्त व ईकारान्त [ईंकारान्त] आहे. अपभ्रंशात इ वर अनुनासिक नाही, ज्ञानेश्वरींत आहे; ह्या ताम्रपटात ई दीर्घ

असून तिच्यावर अनुनासिक नाही. हाणजे, अपभ्रंश व ज्ञानेश्वरी ह्यांच्या-
मध्ये ह्या ताम्रपटातील भाषेचें रूप पडतें.

अकारान्त पुलिंगी नामांचें द्विवचन.

(११) :--ज्ञानेश्वरीत दहा पाच स्थलीं अकारान्त पुलिंगी नामांच्या
द्विवचनाचीं रूपे वेतात, जसें:—

हाणौनि उदकीं हान रसु । काँ पवनीं जो स्पर्शु ।

शशिसूर्यां जो प्रकाशु । तो मी चि जाण ॥

अध्याय ७, ओवी ३२ ॥

येथें शशिसूर्यां हें रूप सप्तमीच्या द्विवचनाचें आहे. कारण, सूर्य ह्या
शब्दाचें सप्तमीच्या एकवचनाचें रूप सूर्यिं असें ज्ञानेश्वरीत होतें; व अनेक-
वचनी रूप सूर्यां असे होतें. ०सूर्यां असें रूप ह्या दोहोंपैकीं नाही. “ प्रभास्मि
शशिसूर्ययोः ” ह्या प्रतीकातील सूर्ययोः हे सप्तमीचें द्विवचन आहे व त्याचें
भाषान्तर ज्ञानदेवानें शशिसूर्यां असें द्विवचनी केलें आहे. उदकीं, पवनीं,
ह्या जशा एकवचनी सप्तम्या आहेत, तशी च शशिसूर्यां ही द्विवचनी
सप्तमी आहे.

साराश, द्विवचनाची आठवण, अधुक आठवण, ज्ञानेश्वराच्या वेळीं
होती. चिकुडें येथील शक ६२८ तील मराठी ताम्रपटात ग्रामौ, द्वौ,
पाषाणौ, ग्रामा, अशीं द्विवचनाचीं रूपे आलीं आहेत. प्राकृतांत द्विवचन
नाहीं, असें प्राकृत वैयाकरण हाणतात खरे; परंतु चिकुडें येथील ६५८
तील ताम्रपटावरून व ज्ञानेश्वरीतील शशिसूर्यां ह्या रूपावरून प्राकृतिकोद्भव
मराठी भाषेत तें काही काल होतें, ह्यात बिलकूल संशय नाही. कोण-
ता हि प्रचार आस्तेआस्ते लोप पावतो. प्राकृत वैयाकरण द्विवचन अजीवात
एकदम काढून टाकतात, ते जरा चमत्कारिक व आकस्मिक भासतें. शक
६५८ त व शक १२१२ त जर मराठींत द्विवचन आढळतें तर महाराष्ट्री व
महाराष्ट्री-अपभ्रंश बोलणारात तें प्रचारांत असलें पाहिजे. प्राकृतात चतुर्थी
नाहीं, असा दंडपेवाजीचा नियम प्राकृत वैयाकरण देतात. परंतु चतुर्थी-
च्या एकवचनाचीं रूपे पिशेलनें दहावीस दिलीं आहेत. त्यावरून, एक
तर, प्राकृत वैयाकरणाची दृष्टि पाणिनीप्रमाणें सर्वकष नव्हती, असें हाणावें

लागतें; किंवा द्विवचनाचा व चतुर्थीचा लोप करण्याची सुधारणा करण्याचें मनात येऊन, त्यानीं हा नियम आपल्या व्याकरणात घालून दिला असावा, असा पक्ष काढावा लागतो. हा दुसरा पक्ष काल्पनिक नाही. भाषा सुधारण्याचा आव घालण्याचें वारें वैय्याकरणाना कधीकधीं परभाषाससर्गानें येतें, परवा, अनुनासिकावर हल्ला करण्याचा बूट आपल्या इकडील वैय्याकरण-मन्यानीं काढलेला सर्वश्रुत च आहे.

अकारान्त पुल्लिगी नामांचें अनेकवचन.

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.: पुत्राः	पुत्ता	पुत्त	पूत
द्वि.: पुत्रान्	पुत्ते	पुत्ता-पुत्त	पूत, पूताँ
तृ.: पुत्रैः	पुत्तेहि हिं हिं	पुत्तहि-हिं-हिं, पुत्तेहि-हिं-हिं	पूति, पूती, पूतीं सि
च.: -पुत्रेभ्यः	० ०	० ०	{ पूताँ, पूताँसि -सि, पूताँते
प.: -पुत्रेभ्यः	{ पुत्ताओ, पुत्ताउ, पुत्तात्तो	पुत्तहु	{ पूताँहून-नि-नियाँ, पूताँतोन-नि नियाँ, पूताँनि-नियाँ, पूताँनु
ष.: पुत्राणाम्	पुत्ताण-ण-णँ	पुत्ताहँ, पुत्तहँ, पुत्ताण.	पूताँ (चा ची चें)
स.: पुत्रेषु	पुत्तेसु सु सुँ	पुत्तहिं, पुत्तेहिं, पुत्तिहिं.	पूती -
स.: -पुत्र	पुत्ता, पुत्ताहो.	पुत्तहो-हो.	पूताँहो, पूतहो.

मजजवळील शानेश्वरींत अकारान्त पुल्लिगी नामाच्या अनेकवचनांचीं रूपे येणेंप्रमाणें येतात:-

प्रथमा:-विशेष, भाव, गणेश, अभिप्राये, ठाये, राये.

द्वितीया:-विशेष, भाव, गणेश, अभिप्राये, ठाये, राये, भावाँ, रायाँ.

तृतीया:-पंडितीं, देवीं, भट्टिं-ठीं, लोकपालिं, सज्जनीं, अभिप्राईं, ठायीं, रायीं, गावीं, देवीं सीं, पडित्तिं, देविं.

चतुर्थी:-रताँ, देवाँ, मेघाँसि, मेघाँतें, भूताँतें, रायाँ, ठायीं.

पंचमीः—सनकादिकाँहूनि, मूडाँहूनि, मेघातु. मेघातूनि.

षष्ठीः—दोखाँची, पायीँ, दिआँ.

सप्तमीः—चरणीँ, तरणीँ, वाहीँ, पायीँ, ठाईँ.

सबोधनः—बापा, प्राणिगणहो, जनहो, लोकहो, पूताँहो—हो.

शब्दयोगीः—अर्थातँव, दोखाँवरि, रसाँलागौनि, कल्पवेँही, धर्मीँहीन, देवीँविण,
अवयवाँमाझि.

(१२) प्रथमाः—अपभ्रशातील पुत्तपासून मराठी पूत. ज्ञानेश्वरीत ठाय, राय, वगैरे यकारान्त नामांचीं ठाये, राये, अशीं एकारान्त रूपे केवल दर्शनी एकारान्त आहेत. वस्तुतः तीं अकारान्त च आहेत य चा उच्चार ये करण्याकडे जुन्या मराठीचा कल फार; जसें, होय बदल होये, जाय बदल जाये; तसेंच ठाय बदल ठाये, व राय बदल राये.

(१३) द्वितीयाः—पुत्ता ह्या रूपापासून अनुनासिकीकरणानें पूताँ असें रूप हातें. अनुनासिकीकरणाचे कारण पुढें दिलें आहे.

(१४) तृतीयाः—अपभ्रशातील पुत्तहिँ पासून पूतीँ. सिँ प्रत्यय लागून पूतीँ सिँ. पुत्तहिँ=पुत्त + ँ + ईँ=पूतँ + ईँ=पूतिँ-तीँ.

(१५) चतुर्थीः—अपभ्रशातील चतुर्थींच्या अनेकवचनाचीं रूपे उपलब्ध नाहींत. चतुर्थींच्या एकवचनाचे जें पूता रूप त्याच्यावर अनुनासिक देऊन, पूताँ हें रूप साधलें आहे.

(कल्पित) पुत्तहँ=पुत्त + ँ + अँ=पूताँ-सि-तें.

(१६) पंचमीः—पुत्तहुँ=पुत्त+ँ+ हुँ=पूताँहून-नि-नियाँ.

(महाराष्ट्री) पुत्तात्तो=पुत्ता+ँ+त्तो=पूताँतोन-नि-निया,
पूताँतून-नि-निया.

(महाराष्ट्री) पुत्ताउ=पुत्ता + ँ + उ=पूतौन-नि-नियाँ.

(१७) षष्ठीः—पुत्तहँ=पुत्त+ँ+अँ=पूताँ

(१८) सप्तमीः—पुत्तिहिँ=पुत्ति+ँ+ईँ=पूतिँ-तीँ

(१९) सबोधनः—पुत्तहोँ=पुत्त+ँ+होँ=पूताँहो

पुत्तहो=पुत्त+ँ+हो=पूताँहो

पुत्तहो=पूतहो-हो

(२०) शब्दयोगीः—एकवचनाप्रमाणे च अनेकवचनांत शब्दयोगी अध्य-
याच्या मार्गे निरनिराळ्या विभक्त्यांचीं रूपे येतात.

द्वितीयाः—पूतवेःहीं, इ-इ.

तृतीयाः—पूर्तीविण, इ-इ.

चतुर्थीः—पूतौतव, इ-इ.

षष्ठीः—पूतौपासि, इ-इ.

(२१) येणेंप्रमाणें अकारान्त पुल्लिङ्गी नामांच्या अनेकवचनाचीं रूपे आहेत. पैकीं, प्रथमेच्या रूपासंबधानें विशेष कांहीं नमूद करण्यासारखें नाहीं. द्वितीयेपामून सबोधनाच्या रूपासंबधानें, मात्र, एक वाव विचारार्ह आहे. (द्वि.) पूतौ (नृ.) पूति-तौ, (च.) पूतौ-सि-ते, (पं.) पूतौडून-नि-निथां, (प.) पूता, (स.)पूर्ती. (स.) पूतौहो, ह्या सहा विभक्त्यांच्या रूपांत अनुनासिक नियमानें आढळतो. ह्या सहा विभक्त्यांत अनुनासिक हा अनेकवचनाचें चिन्ह आहे, असें ह्या सहा लक्षाचें लागतें. हा अनुनासिक कोडून आला ? ह्याची परंपरा काय ? कीं, हा मराठीनें आगन्तुक आणिला.

अपभ्रंशात तृतीया, षष्ठी, सप्तमी व सबोधन, ह्या चार अनेकवचनी विभक्तिप्रत्ययांचे अत्य स्वर सानुनासिक आहेत, चतुर्थाचें अनेकवचनी रूप उपलब्ध नाहीं; आणि द्वितीया व पंचमी यांच्या प्रत्ययाचे अत्य स्वर निरनुनासिक आहेत. हा पंचमीचा हु व द्वितीयेचा आ विकल्पाच्या नियमानें सानुनासिक अनू शकेल. परंतु हु वरचा अनुनासिक मागील ता वर कोणत्याही नियमानें येऊ शकणार नाहीं. हा च प्रकार सबोधनाचा हि आहे. हौ वरचा अनुनासिक मागील ता वर कसा येणार ?

महाराष्ट्रींत तृतीया, षष्ठी व सप्तमी, ह्या तीन अनेकवचनी विभक्तिप्रत्ययाचे अत्य स्वर अपभ्रंशातल्याप्रमाणें च सानुनासिक आहेत, आणि पंचमी व सबोधन ह्या दोन विभक्तिप्रत्ययाचे अत्य स्वर सानुनासिक नाहींत. महाराष्ट्रींत चतुर्थाचें अनेकवचन एकवचनाप्रमाणें उपलब्ध नाहीं. पंचमी व सबोधन, ह्या विभक्त्यांच्या प्रत्ययाचे अत्य स्वर विकल्पाच्या बलावर सानुनासिक होऊ शकतील. परंतु, दोन्ही प्रत्ययांतील (पुत्ताड, पुत्ताहो) उ व हो ह्या अक्षरामागील ता वर अनुनासिक कोणत्या नियमानें येणार ?

अपभ्रंशांत व महाराष्ट्रांत विकल्पाच्या सवलतीने कोणता हि स्वर विकल्पाने सानुनासिक होऊ शकतो, परंतु, मराठीतील तृतीया, चतुर्थी पंचमी, षष्ठी, सप्तमी व संबोधन ह्या विभक्त्यांचे अनुक्रमे ई, अँ, हून-तून, अँ, ई व हो, ह्या प्रत्ययाच्या मागील अनुक्रमे त्त, त्त, त्त-त्ता, त्त, त्तित्त व ता ह्या अक्षरावर अनुनासिक आवश्यक असावा लागतो, वैकल्पिक असून चालत नाही, तेव्हा, मराठीतील ह्या अनेकवचनाच्या अनुनासिकाची परंपरा अपभ्रंश क्रिया महाराष्ट्री भाषांच्या द्वारा लागणे शक्य दिसत नाही.

अर्थात्. हा अनुनासिक आगतुक ह्यणजे प्राकृतेतर आर्यभाषांतून किंवा भाषांच्या संसर्गाने मराठींत आला असला पाहिजे.

पल्हवी व जुने फारसी ह्या भाषांत आन् प्रत्यय लागून अनेकवचन होतें; जसें मलिक्, मलिकान्. संस्कृतांत अकारान्त पुल्लिङ्गी नामाच्या द्वितीयेचे अनेकवचन आन् प्रत्यय लागून होतें. तसेंच षष्ठीच्या अनेकवचनीं आम् प्रत्यय लागण्यापूर्वी, अजन्त पुल्लिङ्गी, नपुंसकलिङ्गी व स्त्रीलिङ्गी नामाचे अनेकवचन आन् प्रत्यय लागून होतें; जसें, देवान् + आम्, कमलान् + आम्, नदीन् + आम्, गुरुन् + आम्, पितृन् + आम्, विद्यान् + आम्, धीन् + आम्, इ. इ. ह्यणजे, आन् हा संस्कृतांत अनेकवचनाचा एक प्रत्यय आहे व तो द्वितीया व षष्ठी ह्यांच्या प्रत्ययाच्या आधीं लागतो. पल्हवींत व फारसींत हि हा आन् प्रत्यय द्वितीयेच्या अनेकवचनी प्रत्ययाच्या आधीं लागतो; जसें, शाहान् + रा. मराठींत हि द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतच्या अनेकवचनी प्रत्ययाच्या आधीं अनुनासिक लागतो. तेव्हां, आन् = अँ = ॰, अशा परंपरेनें मराठींत अनुनासिक अनेकवचनाचा एक प्रत्यय बनला आहे व तो द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतच्या अनेकवचनी विभक्तिप्रत्ययाच्या पूर्वी अगाना लागतो. मराठीतील अनुनासिकाची परंपरा ही अशी आहे. हा अनुनासिक मराठींतल्या तिन्ही लिङ्गांच्या नामाच्या द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतच्या अनेकवचनी रूपांचे नियत चिन्ह आहे.

ह्या अनेकवचनविषयक अनुनासिकाचा छडा बीम्स किंवा होल्ने ह्या दोघातून एकाने हि लाविला नाही, इतकें च नव्हे, तर हा प्रश्न च त्यांनी काढला नाही. पाहिलें तर, मराठीतील विभक्तीकडे जो बरेच हि पाहिल, त्याला हा अनुनासिक पदोपदी भेटेल. तशांत, पहाणारा जर वैय्याकरण असेल, तर त्याच्या कदाश्त तो प्रथमदर्शनी येईल, आणि त्याचें कुळगोत तो धुडाबघास लागेल.

नीम्स व होर्न या दोन्ही वैयाकरणानीं वचनप्रकरणीं बरें च लिहिल्लें आहे. त्यांत वर्तमान मराठीतील सामान्यरूपानें त्यांस फार छळलें. ज्ञानेश्वरकालीन मराठींत विभक्तिप्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्ययें ह्याच्या पूर्वी नामाचें सामान्यरूप होत नसे, हें वर केलेल्या पृथक्करणावरून सिद्ध च आहे. तथापि, स्पष्टतेकरितां ज्ञानेश्वरकालीन अकारान्त पुलिंगी नामाचे एकवचनी व अनेकवचनी प्रत्यय येथें देतो आणि त्यांची तुलना वर्तमान मराठी प्रत्ययांशीं करतो.

प्रत्यय.

	जुनें मराठी		नवें मराठी	
	एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
१	उं	०	०	०
२	उं	०—आं	०—आ	०—आं
३	इन-ई-ईसिं	ई—ई—ईसिं	ई—ए—आने—आशी	ई—आंनो—आंही—आशी
४	आ—आसि—आते—थे	आं—आंसि—आंते—आंथे	आस—आला—आते	आंस—आंला—आंते—आंना
५	{ आहून-नि-नियां, आतून-नि-नियां, ओनि-नियां, ओनु आतु आलोण-नि-नियां	{ आंहून नि-नियां, आंतून-नि-नियां, ओनि नियां आंतु आंतोन-नि-नियां	{ आहून- आतून	{ आंहून- आंतून
६	आ	आं	आ	आं
७	* * इ-ए	* ई	* ई—आंत	* ई—आंत
८	आ-०	हो-आंहो-०	आ	आंनो-हो
शब्दयोगी अव्ययें	शब्दयोगी अव्यया- सार्गे निरनिराळ्या विभक्त्या येतात.	शब्दयोगी अव्यया- सार्गे निरनिराळ्या विभक्त्या येतात.	शब्दयोगी अव्ययासार्गे मूळ प्रातिपदिकाला (एकवचनी)आ व (अनेकवचनी)आं प्रत्यय लागतो.	शब्दयोगी अव्ययासार्गे मूळ प्रातिपदिकाला (एकवचनी)आ व (अनेकवचनी)आं प्रत्यय लागतो.

* नक्षत्र ज्या प्रत्ययांवर आहे त्यांच्या आधीं प्रातिपदिकाच्या अत्य स्वराचा क्षणजे व चा लोप होतो.

(२२) प्रथमा:—नव्या मराठीने एकवचनाचा उ-प्रत्यय सोडून दिला आहे.

चतुर्थी:—नव्या मराठीने आसि-आँसि ह्या प्रत्ययातील इ च्या ऐवजी अ ठेविला आहे. फारशी रा प्रत्ययावरून ला प्रत्यय घेतला आहे व ह्या ला च्या मार्गे आसि प्रत्ययाच्या धर्तीवर आ लावून, आला असा प्रत्यय बनविला आहे. अनेकवचनाचा अनुनासिक येऊन आँला, आँना, असे अनेकवचनी प्रत्यय साधले आहेत.

पंचमी:—आहून-आतून, आणि आँहून-आँतून, हे दोन च प्रत्यय नव्या मराठीने स्वीकारले आहेत.

षष्ठी:—जुन्या मराठीचे च प्रत्यय नव्या मराठीने ठेविले आहेत. चकारान्त आँच—आच विशेषण असल्यामुळे ती षष्ठीप्रत्ययात गणणे अशास्त्र आहे.

सप्तमी:—जुन्या मराठीतील ई-ई प्रत्यय नव्या मराठीने तसे च स्वीकारून शिवाय, आँत-आँत हे नवे प्रत्यय बनविले आहेत.

सबोधन:—आ व हो हे प्रत्यय नव्या मराठीने कायम ठेविले आहेत. आँहो प्रत्ययातील अनुनासिकाचा नकार बनवून आन्हो हें रूप प्रथम बनलें आणि नंतर न्हो मधील महाप्राण काढून टाकून नो असा प्रत्यय बनला.

नव्या मराठीत, चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी, सप्तमी व सबोधन ह्यांच्या एकवचनाच्या व अनेकवचनाच्या प्रत्ययात फरक फक्त अनुनासिकाचा आहे. ह्या पाच विभक्त्यांचे जुने प्रत्यय सोडून दिले आणि नव्या प्रत्ययाकडे पाहिले, तर असे दिसून येते की, ह्या पाची विभक्त्यांचे एकवचनी व अनेकवचनी प्रत्यय आ ने सुरू होतात. अनेकवचनी आ वर अनुनासिक असतो, एवढा च कायतो एकवचनी प्रत्यय व अनेकवचनी प्रत्यय याजमध्यें भेद आहे.

नव्या मराठीत द्वितीया व तृतीया ह्या विभक्त्यांनी हि हा च मार्ग स्वीकारून चतुर्थ्यादि पाच विभक्त्यांच्या प्रत्ययांचें अनुकरण केले आहे. तें असे:—अपभ्रंशातील पुत्तहि ह्या रूपावरून जुन्या मराठीत घूर्तो-ति अशी तृतीयेची अनेकवचनी रूपे होतात, हीं रूपे जुन्या मराठीत अकारान्त पुल्लिङ्गी नामाचीं होतात, अकारान्त सर्वनामाच्या तृतीयेच्या अनेकवचनीचीं रूपे

एहि प्रत्यय लागून होत. अपभ्रशात तृतीयेच्या अनेकवचनाचें पुतेहि असें एक रूप आहे. (स.) पुत्रैः=(महा.) पुत्रेहिं=(अपभ्रश) पुतेहिं=(जुने मराठी)पूतेहिं. हें रूप, अकारान्त पुल्लिगी नामाचें यद्यपि मजजवळील ज्ञानेश्वरींत नाहीं, तत्रापि शक १२०० त पूतेहिं असें रूप भावेंत प्रचलित होतें, ह्यात सशय नाहीं. कारण, तृतीयेच्या अनेकवचनाचीं हीं हिकारान्त रूपें शक १२८९ तील नागांव येथील शिलालेखात सापडतात. सर्वनामाना तर, हा तृतीयेच्या अनेकवचनाचा हिकारान्त प्रत्यय नियमानें लागतो. साराश, पूतेहिं हें रूप जुन्या मराठींत अपभ्रशातील पुतेहिं ह्या रूपावरून आलेलें आहे. पुतेहिं ह्या रूपातील अनुनासिकाचा नकार वनवून आणि न् व ह ह्याचा स्थल विपर्याप्त करून पूतेहिं असें रूप साधलें गेलें. महाप्राण काढून टाकून पूतेनि असें रूप बनलें. चतुर्थ्यादि सर्व विभक्त्याचे प्रत्यय नव्या मराठींत आ—आदि आहेत. त्याच्या अनुकरणानें पुतेनि ह्या रूपातील ए च्या ऐवजीं आ उच्चारला जाऊ लागला. कारण, सामान्य लोकाचा कल, प्रायः, एकविधतेकडे व सूलभोच्चाराकडे असतो. तात्पर्य पूतानि असें रूप नव्या मराठींत बनलें. परंतु, एकविधतेच्या दृष्टीनें ह्या रूपात एक न्यूनता राहिली होती. इतर चतुर्थ्यादि विभक्त्याच्या अनेकवचनी रूपातील अनुनासिक ह्या पूतानि रूपांत नव्हता. तो हि देणें एकविधतेस्तव भाग पडलें. येणेंप्रमाणें, पूतानि—नि हें सानुनासिक रूप सिद्ध झालें. एवढ्यानें च, ह्या तृतीयेच्या अनेकवचनी रूपाचे खेळ आटोपले, असें नाहीं. (अनेकवचन) पुताँ + नि, असे इतर विभक्त्यांप्रमाणें विभाग पाडून, तृतीया एकवचनार्थ पूता, असें रूप बनविलें, आणि नि—नि ह्या अनेकवचनी प्रत्ययाचे एकवचनप्रत्ययरूप नें (मोत्यें मोतीं) असें केलें. मिळून तृतीयेच्या एकवचनाचे पूतानि हें रूप अवतीर्ण झालें. साराश, नव्या मराठींत, तृतीयेच्या अनेकवचनी रूपावरून तृतीयेचें एकवचनी रूप साधलें गेलें आहे.

हा च प्रकार द्वितीयेच्या रूपासंबंधाने नव्या मराठींत झालेला आहे. अपभ्रशात पुता असें द्वितीयेचें अनेकवचन आहे. त्यावरून जुन्या मराठींत पुताँ व नव्या मराठींत हि पुताँ असें रूप आलें. अनुनासिक हा जुन्या व नव्या मराठींत अनेकवचनाची नियतैक खूण आहे. ती द्वितीयेच्या अनेकवचनाचें जें पुताँ रूप त्यात आहे. तेव्हां, अनुनासिक काढून टाकून निरनु-

नासिक जें पूता रूप तें द्वितीयेच्या एकवचनाचें रूप बनलें. वस्तुतः, महाराष्ट्रीत किंवा अपभ्रंशात पुत्ता असें द्वितीयेच्या एकवचनाचें रूप नाहीं. द्वितीयेच्या एकवचनाचें, पुत्तु असें उकागन्त एक च रूप आहे. एकविधता व अनुकरण ह्यांच्या नादाने द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतचे नव्या मराठीतील सर्व विभक्ति-प्रत्यय आ-आदि झाले आहेत चतुर्थीपासून संबोधनापर्यंतचे प्रत्यय आ-आदि होते च. त्यांच्या जोडीला द्वितीया व तृतीया ह्यांच्या प्रत्ययाना हि नव्या मराठीनें आणून सोडलें.

येणेंप्रमाणें नव्या मराठींत द्वितीयादि सर्व विभक्त्यांच्या प्रत्ययाचा प्रारंभ एकवचनात आं नें व अनेकवचनात आँ नें होतो.

देव, ह्या अकारान्त पुल्लिगी नामाला एकवचनी आ जोडला ह्यणजे देवा असें रूप होते व अनेकवचनी आँ जोडला ह्यणजे देवाँ असें रूप होतें. ह्या देवा व देवाँ रूपाना च दादोबा वगैरे आधुनिक वैयाकरण सामान्यरूप ह्यणतात. हे आधुनिक वैयाकरण एकवचनी व अनेकवचनी सामान्यरूपाचा प्रारंभ तृतीयेपासून करीत. ती चुकीचा होता. कारण, सामान्यरूपाचा प्रारंभ द्वितीयेच्या एकवचनापासून होतो, हें वर दाखविलें आहे. द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतच्या विभक्तिप्रत्ययांच्या पूर्वी अकारान्त पुल्लिगी नामाचे जें एकवचनी व अनेकवचनी सर्वसाधारण रूप होते त्याला सामान्यरूप ह्यणतात. ह्याला च युरोपियन लोक Oblique form असें नाव देतात. ह्या सामान्यरूपाचें विवेचन तिन्ही लिंगी नामांच्या विभक्त्याचा जहापोह संपल्यानंतर सामग्र्यानें करणें इष्ट आहे.

(२३) आता, एकदोन बाबींचा उल्लेख करून, हें आन्धिक संपवितों.

बाब पहिली:-नवे मराठी

जुनें मराठी

संस्कृत

एकवचन:-पुरुषानें केलेन

पुरुषे-केलेन

पुरुषेण कृतेन

अनेकवचन:-पुरुषांनीं केलेनीं

पुरुषीं केलेहीं

पुरुषैः कृतैः

त्यानें केलेन व त्यानीं केलेनि, त्यानें ह्मटलेन व त्यांनीं ह्मटलेनि, हे प्रयोग तन कृतेन व तैः कृतैः, तेन भणितेन व तैः भणितैः, ह्या संस्कृत रूपांचीं भाषातरे आहेत हे प्रयोग कौकणात व देशात दोन्ही स्थलीं योजतात.

तें काम त्यानीं केलेनि आन मी निघालों=उत्कर्म कृतै स्तैः हन्त

अह निर्गतः

(त) तैः=तेहिँ=तेन्हि=तेयानि=त्यानि=त्यानी

केल कृतैः=केलेहिँ=केलेन्हि=केलेन=केलेनी

आधुनिक वैयाकरण केलेन व केलेनि हीं रूपें चुकलेलीं क्रियापदें समजतात. परंतु तशी गोष्ट नसून हीं केल ह्या विशेषणाचीं अनुक्रमें तृतीयेच्या एकवचनाचीं व अनेकवचनाचीं रूपें आहेत व सर्वथैव व्याकरणदृष्ट्या शुद्ध आहेत. वर दिलेले प्रयोग मतातृतीयेचे मासले आहेत.

ज्ञानेश्वरींत पुरुषीं गेलेयाँ, देवीं अवतरलेयाँ, असे सतिसप्तमीचे प्रयोग येतात.

बाब दुसरी: मालवण येथील तीन लेखात बैसक व पुरुस ह्या अकारान्त पुलिंगी नामाच्या प्रथमेच्या अनेकवचनाचीं रूपे बैसके व पुरुसे अशीं आलीं आहेत. महाराष्ट्री व महाराष्ट्रीअपभ्रंश ह्यापासून निघालेल्या जुन्या ४ नव्या मराठींत अकारान्त पुलिंगी नामाच्या प्रथमेच्या अनेकवचनाचीं रूपें एकारान्त होत नाहींत. तेव्हा, ह्या जुन्या मालवणी रूपांचा माग दुसरीकडे पाहिला पाहिजे. बंगाली व ओढ्या भाषात अकारान्त पुलिंगी नामाच्या प्रथमेच्या अनेकवचनाचीं अशीं एकारान्त रूपें होतात, जसें,

एकवचन	अनेकवचन
जन	जने
कुमार	कुमारे

तेव्हां, बैसके व पुरुसे ह्या अनेकवचनी रूपांचा बंगाली एकारान्त अनेकवचनी रूपाशीं चागला मेळ बसतो. शक १५८५ त एकारान्त अनेकवचन करणाऱ्या मालवण येथील लोकांचा पूर्वहिंदी, बंगाली व ओढ्या लोकाशीं काही संबंध होता कीं काय ?

द्वितीयान्हिक समाप्त.

तृतीयान्हिक

अँकारान्त पुलिंगी नामें

६ मकारान्त संस्कृत नामापासून महाराष्ट्री, अपभ्रंश, ह्या परंपरेनें अँकारान्त मराठी नामें आलीं आहेत तीं अकारान्त पुलिंगी नामाप्रमाणें च चालतात. क्वचित् अनुनासिक विकल्पेंकरून देत नाहींत. उदाहरणार्थ:-

	एकवचन	अनेकवचन
मूळशब्दः—	गावँ	
प्रथमाः—	गावँ, गाओ, गाउ	गावँ
द्वितीयाः—	गावँ, गाओ, गाउ	गावँ
तृतीयाः—	गावँ	गावीँ इ. इ. इ.

आकारान्त पुलिगी नामें

७ आकारान्त पुलिगी नामें महाराष्ट्रीत किंवा अपभ्रंशांत नाहींत. संस्कृतांत आहेत; परंतु, त्यांचा मराठी आकारान्त पुलिगी नामांशीं कांहीं एक संबंध नाहीं. मराठीतील आकारान्त पुलिगी नामें प्रायः मूळचीं अकारान्त विशेषणें असून, पुलिगाचा आ प्रत्यय लागून बनलेलीं आहेत. हा आ प्रत्यय संस्कृत एतत् व इदं सर्वनामापासून महाराष्ट्रीद्वारा व अपभ्रंशद्वारा मराठीत आला आहे. त्याचा खुलासा सर्वनामप्रकरणात येईल. आकारान्त पुलिगी नामांचीं रूपें महाराष्ट्रीत व अपभ्रंशांत नसल्यामुळे, तुलनार्थ येथे, अर्थात्, देता येत नाहींत.

	एकवचन	अनेकवचन
मूळशब्दः—	डोला, जाणता.	
प्रथमाः—	डोला, जाणता	डोले, जाणते
द्वितीयाः—	डोला, जाणता	डोले, जाणते
तृतीयाः—	{ डोलेन नि-निया-नियां जाणतेन नि निया-निया	डोलाँ, जाणताँ
चतुर्थाः—	डोलेया, जाणतेया	डोलेयाँ, जाणतेयाँ
पंचमीः—	डोलेयाहुनि, जाणतेयाहुनि	डोलेयाँहुनि, जाणतेयाहुनि
षष्ठीः—	डोलेया, जाणतेया	डोलेयाँ, जाणतेयाँ
सप्तमीः—	{ डोलाँ, जाणताँ, आलेयाँ बुडणेयाँ, पधरावाँ	डोलाँ, जाणताँ, आलाँ, बुडणाँ
संशोधनः—	{ डोलाहो, जाणताहो, जाण- तेयाहां, विसाँवेया, सुहावेया	डोलेनाँ, जाणतेनाँ
चान्ताविशेषणः—	डोलेयाच, जाणतेयाच	डोलेयांच, जाणतेयाच
शब्दयोगीः—	डालेनविण, इ. इ. इ.	डोलाँविण, इ. इ. इ.

(१) मूळशब्द डोल, जाणत, दीपल, हौत, बुडण. पुल्लिङ्गी आ प्रत्यय लागून डोला, जाणता, दीपला, हौता, बुडणा.

(२) प्रथमाः-संस्कृत एतत् ह्या सर्वनामापासून महाराष्ट्री-अपभ्रंशद्वारा प्रथमेचें एकवचन एह, हा, आ; व अनेकवचन एए, हे, ए.

जाणत + आ=जाणता

जाणत + ए=जाणते

*येथें अ+ए ह्यांचा संधि होताना अ चा लोप होतो.

(३) द्वितीयाः-प्रथमेप्रमाणें.

(४) तृतीया-संस्कृत एतत् ह्या सर्वनामापासून महाराष्ट्री-अपभ्रंशद्वारा तृतीयेचें एकवचन एएण, अनेकवचन * याँ, आँ.

जाणत=एन=जाणतेन

जाणत+आँ=जाणताँ

एएण=एण=एन (ण=न)

जाणतेन + सिँ=जाणतेनसिँ

जाणताँ+सिँ=जाणताँसिँ, डोळाँसिँ

[५] चतुर्थी.-एतत् पासून अपभ्रंशद्वारा एकवचन एया; अनेकवचन एयाँ.

जाणत + एया=जाणतेया

जाणत+एयाँ=जाणतेयाँ

जाणतेया + आसि=जाणतेयासि

जाणतेयाँ+आसि=जाणतेयाँसि

[६] पचमीः-अपभ्रंशद्वारा एयाहुनि, एयाँहुनि

जाणत + एयाहुनि=जाणतेयाहुनि

जाणत + एयाँहुनि=जाणतेयाँहुनि

ऋनि, तौनि, हुनि, हुनु, हुनिया, हुनियाँ, हौनि, हौनु, हीं निरनिराळीं रूपें आहेत, हे अकारान्त पुल्लिङ्गी नामाच्या प्रकरणांत सांगितले च आहे.

(७) षष्ठी:—अपभ्रंशद्वारा एकवचनी एया, अनेकवचनी एयाँ.

जाणत + एया=जाणतेया

जाणत+एयाँ=जाणतेयाँ

(८) सप्तमी:—अपभ्रंशद्वारा एकवचनी एयाँ अथवा आँ, अनेकवचनी आँ.

जाणत+एयाँ=जाणतेयाँ

अथवा

जाणत+आँ=जाणताँ

जाणत+आँ=जाणताँ

जाणत+इये=जाणतिये

जाणत+इयो=जाणतियो

(९) संबोधन:—स्पष्ट आहे.

(१०) चान्त विशेषण: अपभ्रंशद्वारा एकवचन एयाच, अनेकवचन एयाँच

जाणत + एयाच=जाणतेयाच

जाणत+एयाँच=जाणतेयाच

*च ला पुन्हा तिन्ही लिंगीं आ, इ, ऐ प्रत्यय लागतात.

(११) शब्दयोगी:—

द्वि:—डोलावेन्ही, डोलावाँचौनि, डोलावरि, डोलेवेन्ही

तृ:—डोलेनविण, डोलाँविण

ष:—डोलाआँतु, डोलापासौनि, डोलाँतव इ. इ. इ.

(१२) एकनाथी ऊर्फ मध्यमराठीत डोलेया ह्या रूपाचा डोलया असा अपभ्रंश झाला, आणि वर्तमानमराठीत डोळ्या असा झाला.

डोलेया=डोलया अथवा डोलया=डोळया

जाणतेया=जाणतया=जाणत्या

आलेया=आलया=आल्या

तेयाचेया=तयाचया=त्याच्या इ. इ. इ.

(१३) धाता, पिता. भोक्ता, कर्ता चैरे शब्द संस्कृतांत ऋकारान्त होते, ते मराठीत आकारान्त झाले आहेत व ते आकारान्त

पुल्लिगी नामांप्रमाणे चालतात.

कर्त्तयाचेवा=कर्त्तयाचवा=कर्त्याच्या.

(१४) वेगाँ, पराँ, कृतकार्याँ भाटाँ, इत्यादि तृतीयेच्या अनेकवचनाचीं रूपेँ ज्ञानेश्वरींत आढळतात. ह्यात, वेग, पर, कृतकार्य, भाट, असे अकारान्त पुल्लिगी मूळशब्द वस्तुतः आहेत. परंतु तृतीयेच्या अनेकवचनापुरते अतिदेशाने त्यांना वेगा, परा, कृतकार्या, भाटा, असे आकारान्त पुल्लिगी शब्द समजणे जरूर आहे.

(१५) वर्तमानमराठीत आकारान्त पुल्लिगी नामांच्या रूपांत खालीलप्रमाणे मध्यमराठीद्वारा अपभ्रंश किंवा फेरबदल झाले आहेत:-

	शा.	म.	व.
तृतीया एकवचनः - डोलेन		डोलेन	डोळ्यानेँ
तृतीया अनेकवचनः - डोलाँ		डोलेहिँ	डोळ्यानीँ

तृतीयेच्या अनेकवचनावरून एकवचनाचे रूप एकविधतेस्तव बनले आहे.

चतुर्था वगैरे:-डोलेया ह्या पदातील ए स्वर काढून टाकून व डोला ह्या पदातील अत्य आ काढून टाकून वर्तमानमराठीनेँ डोळ्या असे रूप बनविले. मध्यमराठीतील रूप डोळ्या असे होते. डोळ्या हेँ सामान्य रूप एकविधतेस्तव सिद्ध करून विभक्तीचे प्रत्यय वर्तमानमराठी लावते.

८ इकारान्त पुल्लिगी नामेँ.

एकवचन

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	ज्ञानेश्वरी
मूळशब्दः—अग्नि		अग्नि	अग्नि	हरि, आग्नि
प्र.:-	अग्निस्	अग्नी	अग्नी	आग्नी, आग्नि हरि-री.
द्वि.:-	अग्निम्	अग्नि	अग्नि	आग्नी-ग्नि, हरि-री
तृ.:	अग्निना	अग्निणा	अग्निण, अग्नि, आग्नी, आग्नीस, हरी,	हरीसिँ

चः-	अग्रय	—	—	आगी, आगीसि-सि- थे-ते, हरी, हरीसि- सि-थे-ते
पं:-	अग्रेः	{ अग्गीहितो अगिक्तो	अगिहँ	आगीहूनि-तूनि हरीहूनि तूनि
षः-	अग्रेः	{ अगिगणो अगिगस्स	अगिहँ	आगी, हरी
सः-	अग्रौ	अगिगम्भि	अगिहँ	आगी, हरी
सः-	अग्रे	अगि गी	अगि-गी	आगी हो, हरी हो
चान्तः-	—	—	—	आगिच, हरिच
शब्दयोगीः-	—	—	—	हरिवांचौनि, हरी- विण, हरीआंतु.

अनेकवचन

प्र.	अग्रयः	अग्गी	अग्गी	आगी, हरी
द्वि.	अग्गीन्	अग्गी	अग्गी	आगी, हरी
तृ.	अग्गिभिः	अगिहि-हिं-हिं	अगिहि-हिं-हिं	आगी, हरी
च.	अग्गिभ्यः	—	—	आगी, हरी
पं.	अग्गिभ्यः	अग्गीहितो, अगिक्तो	अगिहँ	आगीहूनि हरीहूनि
ष.	अग्गिनां	अगिगणा णा णाँ	अगिहँ-हँ	आगी, हरी
स.	अग्गिषु	अगिसु सु-सुँ	अगिहँ	आगी, हरी
स.	अग्रयः	अग्गी, अगिगणो	अगिहँ	आगीनाँ, हरीनाँ
चान्तः-				आगीच, हरीच
शब्दयोगीः-				आगीविण, आगी- तव इ. इ.

(१) वर्तमानमराठी हरीने व हरीनी अशी तृतीयेची रूपे करते.

(२) प्रथमाः—अपभ्रंशापामून

- (२) द्वितीयाः—अपभ्रंशापासून अनुस्वाराखेरीज
 (३) तृतीयाः—एकवचन अनुस्वार काढून व दीर्घ करून, अनेकवचन
 हिं ची हं करून.
 (४) चतुर्थीः— महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत नाहीं, मराठींत आहे.
 ह्यावरून असे अनुमान निघतें कीं महाराष्ट्रींत इका-
 रान्त पुलिंगी नामाची चतुर्थीचीं रूपें एका कालीं
 असावीं.
 (५) पचमीः—अपभ्रंशापासून
 (६) षष्ठीः—अपभ्रंशापासून
 (७) सप्तमीः—
 (८) संबोधनः—

ईकारान्त पुलिंगी नामें

९ ईकारान्त पुलिंगी नामें आकारान्त पुलिंगी नामाप्रमाणें एतत् व इदं ह्या संस्कृत सर्वनामापासून अपभ्रंशद्वारा निघालेल्या आ सर्वनामाच्या रूपाचीं जोड होऊन चालतात. संस्कृतात जे शब्द इन्नन्त आहेत ते मराठींत ईअंत होतात.

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:-	विवेकी, विवेकिया	विवेकी, विवेकिये
द्वि.:-	विवेकी, विवेकिया	विवेकी, विवेकिये
तृ.:-	विवेकिये—सि	विवेकीं, विवेकियां—सि
च.:-	विवेकिया—सि—तै	विवेकियां—सि—तै
पं.:-	विवेकियाहुनि	विवेकियाहुनि
ष.:-	विवेकिया	विवेकियां
स.:-	विवेकियां	विवेकियां
सं.:-	विवेकिया, लाघविया	विवेकीं, विवेकियां हो, विवेकियानां

चान्तः— विवेकियाच

विवेकियाँच

शब्दयो ीः— विवेकियाविग

विवेकियाँविग

(१) प्रथमाः—आ व ए प्रत्यय विकल्पाने लागतात.

विवेकी + आ=विवेकिया अथवा विवेकी

विवेकी + ए = विवेकिये अथवा विवेकी

(२) द्वितीयाः—प्रथमेप्रमाणे.

(३) तृतीयाः—विवेकी+एँ=विवेकियेँ

विवेकी + आँ=विवेकियाँ अथवा विवेकीँ

(४) चतुर्थीः—विवेकी + आ=विवेकिया

विवेकी + आँ=विवेकियाँ

(५) पचमीः—विवेकी+आहुनि=विवेकियाहुनि

विवेकी+आँहुनि=विवेकियाँहुनि

(६) षष्ठीः— विवेकी + आ=विवेकिया

विवेकी + आँ=विवेकियाँ

(७) सप्तमीः— विवेकी + आँ=विवेकियाँ

(८) सत्रोधनः— विवेकी+आहो=विवेकियाहो

विवेकी + आँहो=विवेकियाँहो, विवेकियानो, विवेकीँ

(९) विवेकिया पदातील इ चा लोप करून विवेक्या असे सामान्य रूप वर्तमानमराठीने बनवले आणि विवेक्याने, विवेक्यांनी अर्शा तृतीयेचीं रूपे सिद्ध केलीं.

(१०) पाणक्या-पाणक्ये; सैपाक्या-सैपाक्ये; अर्शा रूपे वर्तमानमराठीत होतात, परंतु, विवेकी-विवेकी.

उकारान्त पुलिगी नामें

१० इकारान्त पुलिगी नामाप्रमाणें चालतात.

एकवचन

अनेकवचन

प्र.:- गुरु

गुरू

द्वि.:- गुरु

गुरू

तृः-	गुरू-सिँ	गुरूँ-सिँ
चः-	गुरू-सि तँ	गुरूँ-सि तँ
पः-	गुरूहुनि	गुरूँहुनि
षः-	गुरु	गुरूँ
सः-	गुरु	गुरूँ
संः-	गुरू, बधू, बंधो; सिंधू, सिंधो	गुरूँ
चान्तः-	गुरुच	गुरूँच
शब्दयोगीः-	गुरूविण, तव	गुरूँविण, तव

(१) गुरूनेँ, गुरूनीँ अर्शाँ तृतीयेचीँ रूपेँ वर्तमानमराठीत होतात.

ऊकारान्त पुलिंगी नामें

११ ईकारान्त पुलिंगी नामांप्रमाणें प्रायः चालतात.

एकवचन	अनेकवचन
प्रः-विंचू, बहू	विंचू, बहू
द्विः-विंचू बहू	विंचू, बहू
तृः-विंचुवें, बहुवें सिँ	विंचुविँ, बहुविँ, विंचुवाँ, बहुवाँ-सिँ
चः-विंचुवा, बहुवा-सि-तँ	विंचुवाँ, बहुवाँ-सि-तँ
पंः-विंचुवाहुनि	विंचुवाँहुनि
षः-विंचुवा, बहुवा	विंचुवाँ, बहुवाँ
सः-विंचुविँ, बहुविँ	विंचुविँ, बहुविँ
संः-विंचुवा हो	विंचुवाँ हो
चान्तः-विंचुवाच	विंचुवाँच

शब्दयोगीः-विंचुवाँचौनि, विंचुवेंविण विंचुवाँविण, इ. इ. इ.

(१) कृपालू, दयालू वगैरे नामें व विशेषणें ह्या च सदरात पडतात.

(२) कृपाळूनेँ, कृपाळूनीँ, विंचवानें, विंचवाँनी, अर्शाँ रूपेँ वर्तमान-मराठीत होतात.

ऐकारान्त व औकारान्त पुलिंगी नामें

१२ ऐकारान्त पुलिंगी नामें आणि औकारान्त नामें तीं ज्या पुलिंगी नामाचे अपभ्रंश असतात त्याप्रमाणें चालतात.

दलवई=दलवै

अनुभव=अनुभौ

आठव-उ=आठौ

माडव=मांडौ

तृतीयाः-दलवैएँ, दलवईँ-दलवीँ.

चतुर्थीः-दलवैया, दलवैयाँ.

तृतीयान्हिक समाप्त.

चतुर्थान्हिक.

१३ ज्ञानेश्वरींत नपुंसकलिंगी नामाच्या शेवटीं अ, अँ, इ, ईँ, उँ व एँ हे सहा स्वर सापडतात. अँकारान्त व इकारान्त नपुंसकलिंगी नामें अकारान्त व ईँकारान्त नामांप्रमाणें चालतात.

१४ अकारान्त नपुंसकलिंगी नामें

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्रः-	{ १ फल	फलं	फलु	फल, फलु
द्विः-	{ १ फलानि	फलाइ	फलईँ	फलँ

(१) चाकीं रूपें पुलिंगाप्रमाणें.

(२) तृतीयेचीं बीजाँ (अनेकवचन), विश्वाँ, वांझाँ, अशीं पुलिंगांतल्याप्रमाणें रूपें सांपडतात.

(३) पंचमीचें दादरेंहुनि असें रूप आढळतें.

(५) सप्तमीचें चारुस्थला असें रूप आढळतें.

(६) वर्तमानकालवाचक धातुसाधितें अकारान्त असल्यास ह्या सदरांत पडतातः-

वाजत—वाजतें;

अरडात—अरडातें;

खांखात—खांखातें;

निद्रित—निद्रितें.

(७) मिथुन, समाधान, कुशल, जन्म, मान, मनुष्यपण, बीज, संधारण, हे शब्द वरीलप्रमाणे चालतात.

१५ ईकारान्त नपुंसकलिङ्गी नामे

एकवचन	अनेकवचन
प्रः- पाणीँ	पाणियैँ
द्विः- पाणीँ	पाणियैँ
तृः- पाणियेँ-सिँ	पाणीँ-सिँ
चः- पाणिया-सि-तैँ	पाणियोँ-सि-तैँ
पंः- पाणियाहुनि	पाणियाँहुनु
षः- पाणिया	पाणियोँ
सः- पाणीँ	पाणीँ
संः- पाणियाहो	पाणियोँहो-नोँ

(१) पाणीँ, मोतीँ, दहीँ हे शब्द पानीय, मौक्तिक, दधिक ह्या सं-स्कृत शब्दांपासून पाणिअ, मोत्तिअ, दहिअ अशा परंपरेने आले आहेत. तेव्हां, अकारान्त नपुंसक नामांची प्रक्रिया त्यांना लागू आहे.

एकवचन	अनेकवचन
प्रः- पाणिअ	पाणिँ
तृः- पाणिँ	पाणिँ
चः- पाणिया	पाणियोँ
सः- पाणिँ	पाणिँ

* किरकोळ साल विकणारे लोक दहीअ, मोतीअ, पाणीअ, असे पुत उच्चार अद्याप हि करतात.

(२) वारि शब्द पाणीँ शब्दाप्रमाणे चालतो. प्रथमेच्या एकवचनी अनुनासिक मात्र नसतो.

(३) पाण्या असें सामान्य रूप करून पाण्यानें, पाण्यानीं अशीं तृतीयेचीं रूपें वर्तमानमराठीनें केलीं.

१६ इकारान्त नपुंसकलिङ्गी नामें

एकवचन	अनेकवचन
प्रः- गोरुँ	गोरुवें
द्विः- गोरुँ	गोरुवें
तृः- गोरुवें-सिँ	गोरुवीं-सिँ
चः- गोरुवा सि तेँ	गोरुवाँ-सि-तेँ
पंः- गोरुवाहुनि	गोरुवाँहुनि
षः- गोरुवा	गोरुवाँ
सः- गोरुविँ	गोरुविँ
संः- गोरुहो	गोरुहो-नाँ
चान्तः-गोरुवाच	गोरुवाँच

(१) इकारान्त नपुंसक नामाच्या सारखाच या नामांचा स्वभाव आहे.

(२) वीरुँ, हातिरुँ, टिटिभुँ, पिंपरुँ, पाटाउँ, आवाळुँ, कुकुँ, वगैरे शब्द ह्या सदरात पडतात-

(३) वस्तुतः गुर्वा, पिंपर्वा, आवाल्वा, टिटिभ्वा, असें सामान्य रूप वर्तमानमराठीत व्हावयाचें; परंतु, उच्चारसौकर्यार्थे गुरा, पिंपरा, आवाळा, असें होतें. कुंकुँ या शब्दाचें कुक्वा असें होतें. कारण, क्व चा उच्चार शिष्ट मराठीला करतां येतो. अशिष्ट लोक कुका असें च सामान्य रूप करतात.

एँकारान्त नपुंसकलिङ्गी नामें

१७ संस्कृत एतत् व इद सर्वनामापासून अपभ्रंशद्वारा निघालेलें हें, एँ सर्वनाम लागून हीं विशेषणें ऊर्फ नामें झालीं आहेत. होणें (भवन), वानावें (वर्णितव्य), सोनें (सुवर्ण), आविसालें (आविसालय), आलें (आगतं) . अहतेचें (अहंतेच) , हीं नपुंसक नामें अकारान्त मूल शब्दांना नपुंसकचिन्ह जो एँ प्रत्यय तो लागून झालीं आहेत.

एकवचन		अनेकवचन
प्रः-	दिसणें	दिसणीं
द्विः-	दिसणें	दिसणीं
तृः-	दिसणेन-सिँ	दिसणीं-सिँ
चः-	दिसणेया-सि-तें	दिसणेयाँ-सि-तें
पंः-	दिसणेयाहुनि	दिसणेयाँहुनि
षः-	दिसणेया	दिसणेयाँ
सः-	दिसणेयाँ, दिसणीं, आयणपाँ, केलाँ, पुढाँ	दिसणीं
सः-	दिसणेंहो	दिसणींहो
चान्तः-	दिसणेयाच	दिसणेयाँच

(१) प्रथमाः-दिसण+एँ=दिसणें

दिसण+ईं=दिसणीं

(२) तृतीयाः-दिसण+एन=दिसणेन

दिसण+ईं=दिसणीं

(३) चतुर्थीः-दिसण+एया=दिसणेया

दिसण+एयाँ=दिसणेयाँ

(४) सप्तमीः-दिसण+आँ=दिसणीं

दिसण+एयाँ=दिसणेयाँ

(५) वस्तुतः पदात्ता हे एकारान्त शब्द अकारान्त च आहेत. चौदाव्या कलमात जे अकारान्त शब्द सांगितले, ते प्रायः संस्कृतसम असतात; व ह्या सतराव्या कलमातील शब्द तद्भव असतात. संस्कृतसम दर्शन शब्द अकारान्त नपुंसक शब्दाप्रमाणे चालतो; व तद्भव दिसण शब्द एकारान्त नपुंसक शब्दाप्रमाणे चालतो. दिसण, आल, सोन, वानाव, आविसाल, अहतेच, हे शब्द वस्तुतः अकारान्त आहेत. अकारान्त नपुंसकलिङ्गी शब्दाचा

हा दुसरा प्रकार समजणे प्रशस्त दिसते. ह्या दुसऱ्या प्रकारातील शब्द प्रायः विशेषणे असतात.

(६) ए काढून टाकून दिसण्या, आल्या, वानावया, अहंतेच्या, असे सामान्य रूप वर्तमान मराठी बनविते. अनेकवचनी सामान्य रूप अत्य स्वरावर अनुनासिक देऊन होते, हा सार्वत्रिक नियम.

चतुर्थान्हिक समाप्त

पंचमान्हिक

१८ आकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

एकवचन

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
मूळशब्द:-	माला	माला	माला	माला
प्र:-	माला	माला	माला	माला
द्वि:-	मालाम्	मालम्	मालम्	माला
तृ:-	मालया	मालाअ	मालाअ	माला-सिँ
च:-	मालायै	मालाए	मालाए	माले-सि-तेँ
पं:-	मालायाः	मालाहिँतो, मालत्तो	मालहे	मालातु, मालाहुनि
प:-	मालायाः	मालअ	मालहे	माला
त:-	मालाया	मालाए, मालअ	मालहिँ	माला, माले
स:-	माले	माले	माले	माले
चान्त:-	—	—	—	मालेच
शब्दयोगी:-	—	—	—	मालात्रिण, मालेमाझि

अनेकवचन.

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र:-	मालाः	माला	माला	माला
द्वि:-	मालाः	माला	माला	माला
तृ:-	मालाभिः	मालाहिँ	मालाहिँ	मालीँ-सिँ
च:-	मालाभ्यः	—	—	मालीँ-सि-तेँ

षः--	मालाभ्यः	मालाहितो	मालहु	मालाँहुनि, मालाँतु
षः -	मालाना	मालाण	मालहु	मालाँ
सः -	मालासु	मालासुँ	मालहु	मालाँ
संः--	मालाः	माला	माला	मालाँहो, मालाहो, मालाँनो.
चान्तः -	—	—	—	मालाँच
शब्दयोगीः-	—	—	—	मालाँविण, मालाँतव, मालाँमासि.

(१) प्रजा, कला, वाचा, टिटिया, वगैरे शब्द ह्या सदरात पडतात.

(२) भुज, भाष, आगलिक, हावँ, जाणीव, माय, वगैरे अकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द मूळचे भुजा, भाषा, आगलिका, हावाँ, जाणीवा, माया, असे होते, सवत्र प्रथमेच्या एकवचना खेरीज अन्यत्र ते माला शब्दाप्रमाणें चालतात. फक्त, प्रथमेचें एकवचन अकारान्त होतें.

(३) माले (एकवचन), मालाँ (अनेकवचन), अशीं सामान्य रूपें करून, मालेने व मालाँनी अशीं तृतीयेचीं रूपें वर्तमान मराठी बनविते.

१९ इकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
मूलशब्दः--	बुद्धि	बुद्धि	बुद्धि	बुद्धि
प्रः-	१ बुद्धिः २ बुद्धयः	बुद्धी बुद्धी	१ बुद्धी २ बुद्धी	१ बुद्धि-द्धी २ बुद्धी
द्विः	१ बुद्धिं २ बुद्धीः	बुद्धिं बुद्धी	१ बुद्धिं २ बुद्धी	१ बुद्धि-द्धी २ बुद्धी
तृः-	१ बुद्धया २ बुद्धिभिः	बुद्धीह बुद्धीहि	१ बुद्धीए, बुद्धी २ बुद्धीहि	१ बुद्धी-सि २ बुद्धी-द्धि-सि
चः-	१ बुद्धयै २ बुद्धिम्यः-	— —	— —	१ बुद्धी-सि-तै २ बुद्धी-सि-तै

पः-	१ बुद्धयाः बुद्धीह	१ बुद्धीहुं	१ बुद्धीहुनि
	२ बुद्धिभ्यः बुद्धीसुतो	२ बुद्धीहु	२ बुद्धीहुनि
षः-	१ बुद्धेः बुद्धीह	१ बुद्धिहे	१ बुद्धी
	२ बुद्धीनां बुद्धीण	२ बुद्धिहु	२ बुद्धी
सः-	१ बुद्धौ बुद्धीह	१ बुद्धिहिँ	१ बुद्धी-द्धिँ
	२ बुद्धिषु बुद्धीसु	२ बुद्धिहुँ-हिँ	२ बुद्धी
संः-	१ बुद्धे बुद्धी	१ बुद्धी	१ बुद्धी
	२ बुद्धयः बुद्धी	२ बुद्धी	२ बुद्धीहो
चान्तः	—	—	१ बुद्धिच
	—	—	२ बुद्धीच

शब्दयोगीः-

१ बुद्धी विना, बुद्धी तव
२ बुद्धी विना, बुद्धी तव

(१) राति, निशुति, गोठि. आदि, घणि, पाठि, स्तुति, योनि, वगैरे शब्द ह्या सदसत पडतात.

(२) स्त्रि व लक्ष्मि शब्द जेव्हां ऋस्वान्त्य असतात तेव्हा बुद्धि शब्दाप्रमाणे चालतात.

(३) बुद्धी, बुद्धी, अशी सामान्य रूपे वर्तमान मराठी करते व बुद्धीने व बुद्धीनी अशी तृतीयेचीं रूपे होतात.

२० ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

	एकवचन	अनेकवचन
प्रः -	देवकी	देवकिया
द्विः-	देवकी	देवकिया
तृः -	देवकिया सिँ	देवकीँ, देवकिँ-सिँ
चः -	देवकिये सिँ तँ	देवकियाँ-सिँ-तँ
पंः -	देवकियाँतु, देवकियाहुनि	देवकियाँतु, देवकियाँहुनि
षः -	देवाक्या, देवकिये	देवकियाँ

सः:-	देवकी, देवकिये	देवकीँ-किँ, देवकियाँ
सं:-	देवकि-की, वर्ततिये, बाइये	देवकियाँहो.
चान्त:-	देवकियेच	देवकियाँच
शब्दयोगी:-	देवकी सवेँ, देवकिया विण	देवकियाँ सवेँ, देवकियाँ विण

- (१) संस्कृत नदी व महाराष्ट्री नई शब्दाच्या रूपावरून हीं रूपें आलीं आहेत.
- (२) स्त्री व लक्ष्मी शब्द दीर्घान्त्य असतात तेव्हा देवकी शब्दाप्रमाणें चालतात.
- (३) शानेश्वरींत इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाची काहीं रूपें ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाच्या रूपाप्रमाणें व ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाचीं काहीं रूपें इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाच्या प्रमाणें होतात. जसें, कवणी-कवणि, परी पारि, स्त्री स्त्रि, आणिकी-आणिकि, दीठी-दीठि, इ. इ. इ.
- (४) जाली, जूझती, गरई, थोरी, वार्षी, सुखाची, मिलणी, श्री, मुर्गा, पृथ्वी, वगैरे शब्द असे चालतात
- (५) देवकी, देवकिया अशीं सामान्य रूपें करून देवकीनें, देवकियाँनीं अशीं तृतीयेचीं रूपें वर्तमान मराठी करते.

२१ उकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

	एकवचन	अनेकवचन
प्रः -	मातु	मातू
द्विः -	मातु	मातू
तृः -	मातूँसि	मातूँ सि
चः -	मातूँसि तै	मातूँ-सि-तै
पः -	मातू हुनि	मातूँ हुनि
षः -	मातू	मातूँ
सः -	मातूँ	मातूँ
सः -	मातू	मातूँहो

चान्तः- मातृच

मातृच

शब्दयोगीः-म त्रिण

मातृत्रिण

२२ ऊकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

	एकवचन	अनेकवचन
प्रः-	बहू	बहुवा
द्विः-	बहू	बहुवा
तृः-	बहुवा-सिँ	बहुवाँ-विँ-सिँ
चः-	बहुवे-सि-तेँ	बहुवाँ-सि-तेँ
पंः-	बहुवाँतु	बहुवाँतु
षः-	बहुवा	बहुवाँ
सः-	बहू	बहूँ
संः-	बहु-हू	बहुवाँहो
चान्तः-	बहुवेच	बहुवाँच
शब्दयोगीः	बहुवा विण	बहुवाँ विण

(१) भ्रू, सासू, उजू, कृपालू, वगैरे शब्द असे चालतात.

(२) सासु शब्द ष्वान्त्य असतो तेव्हा मातु शब्दाप्रमाणें चालतो; व सासु शब्द सासा असा आकारान्त असताना आकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणें चालतो.

एकारान्त व ऐकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

२३ से, सवे, झटे, जांभै, एकवकै, चावटै, वगैरे स्त्रीलिंगी शब्द ईकारान्त व ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांप्रमाणें चालतात.

	एकवचन	अनेकवचन
प्रः-	से, जांभै	से, जांभैया
तृः-	से-सिँ, जांभैया-सिँ	सेँ सिँ, जांभैयाँ-सिँ
चः-	से-सि तेँ, जांभैये-सि तेँ	सेँ-सि-तेँ, जांभैयाँ-सि तेँ

२४ (१) गावी=गाई, गाइ शब्द प्रथमेच्या एकवचना खेरीज ईकारान्त व इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणे चालतो.

	एकवचन	अनेकवचन
प्रः -	गाय, गाये	गाई, गाया (गाईया)
तृः -	गाई, गाया	गाई
चः -	गाई, गाये	गाई, इ. इ.

(२) हरिद्रा=हलदा, हलदी=हलदा, हलदी, हलदि.

हा शब्द आकारान्त, इकारान्त किंवा ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणे चालतो. आ किंवा ई प्रत्यय स्त्रीलिंगी अजातिवाचक शब्दांना महाराष्ट्रांत व अपभ्रंशात विकल्पाने लागतात. त्यामुळे बरेच स्त्रीलिंगी मराठी शब्द आकारान्त व ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणे विकल्पाने चालतात. हा च स्वभाव तरवार-तरवारी-तरवारा, वर्तणूक-वर्तणुकी-वर्तणुका, वगैरे वर्तमान मराठी स्त्रीलिंगी शब्दात अनुकरणाने दिसून येतो.

(३) ओकारान्त व औकारान्त स्त्रीलिं गी शब्द ज्ञानेश्वरींत नाहींत.

वप्त्रिका=वप्पिका=बाइका;

बाइका + आऊ = बाइकाऊ = बाइको = बायको = बायकाउ अथवा बायकाऊ

एकवचन	अनेकवचन
प्रः-बायको (बाइकाऊ)	बायका (बाइकावा)

हा शब्द उकारान्त व ऊकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणे कांहीं रूपात चालतो.

बायको शब्द ज्ञानेश्वरींत नाहीं; बाई आहे व ती ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणे चालतो.

(४) भुज, भाष, हावें, मुठ, चूल, वाव, वगैरे अकारान्त किंवा अँकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द आकारान्त किंवा इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाचे अपभ्रंश आहेत. ह्याची प्रथमेची एकवचनी रूपे मात्र अकारान्त होतात. बाकीं सर्व रूपे ज्या आकारान्त किंवा इका-

रान्त शब्दांपासून हे अकारान्त शब्द निघाले त्यांच्याप्रमाणे होतात.

भुज=भुजा, भाष=भाषा, मुट=मुष्टि, चूल=घूलि, इ. इ. इ.

(५) युक्ति—युगती, भक्ति—भगती, पंक्ति—पाती अशीं द्वंद्वे ज्ञानेश्वरीच्या कालीं होतीं युक्ति चे अनेकवचन युक्ती, परंतु युगती चे अनेकवचन युगतिया.

तद्वत्, भक्ति	--	भक्ती
भगती	—	भगतिया;
पक्ति	—	पक्ती
पाती	—	पातिया
पंगती	—	पगतिया;

असा द्वंद्वप्रकार तत्सम व तद्भव शब्दाचा ज्ञानेश्वरकालीं होता. हे दोन्ही प्रकार वर्तमानमराठींत मिश्र होऊन, तत्सम व तद्भव स्त्रीलिंगी इकारान्त व ईकारान्त शब्दाची दोन अनेकवचनें होतात.

भक्ति—भक्ती, भक्त्या

पक्ति—पक्ती, पक्त्या

युक्ति—युक्ती, युक्त्या

पाती—पाती, पात्या

युगती—युगती, युगत्या इ. इ. इ.

(६) देवी, नारी, सिंही, श्रीमती हे शब्द इकारान्त किंवा ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणे विकल्पाने ज्ञानेश्वरकालीं चालत.

पंष्टी.—नारीमाझारि अथवा नारियाँमाझारि अशीं दोन्ही रूपे होत. पैकीं पहिलें इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाचे रूप वर्तमान मराठींत राहिलें आहे.

(७) इ, ई व उ, ऊ, हे स्त्रीलिंगी शब्दांचें अंत्य स्वर एकमेकांच्या स्थानीं बदललेले ज्ञानेश्वरींत हमेश सापडतात. त्यामुळे इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द ईकारान्तासारखा व उकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द ऊकारान्तासारखा चाललेला आढळतो. उलट हि प्रकार होतो.

- (८) बीज=बीअ हा शब्द ज्ञानेश्वरीत अकारान्त नपुंसक किंवा ईकारान्त किंवा ईकारान्त नपुंसक ह्यणजे वि, बी असा आहे तो वर्तमान मराठीत बी असा अन्य स्वरावरून स्त्रीलिंगी होऊन त्याचे अनेकवचन बिया होतें; ज्ञानेश्वरकाली बियें होत असे.
- (९) वर्तमान मराठीत अन्य भवराचा लोप करण्याकडे प्रवृत्ती आहे. त्यामुळ, माला-माळ, बुद्धि बुध, मातु-मात, असे अकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द बनले आहेत. ही लोपप्रवृत्ति ज्ञानेश्वरकाली च सुरु झाली होती.

२५ टीका

- (१) पुल्लिंगी शब्दाच्या अंत्यास अ, अँ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऐ, औ असे ९ स्वर येतात.

स्त्रीलिंगी शब्दाच्या अंत्यास अ, अँ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ असे ९ स्वर येतात.

आणि नपुंसकलिंगी शब्दाच्या अंत्यास अ, अँ, इ, ई, उँ, ँ असे ६ स्वर येतात.

पैकी ऐ व औ हे स्वर ज्यांच्या अर्ती आहेत ते शब्द इकारान्त, ईकारान्त, उकारान्त किंवा ऊकारान्त शब्दांप्रमाणे चालतात. ह्यणजे मराठी ह्या प्रकरणी अपभ्रंशाला धरून आहे.

- (२) सर्व विभक्तिप्रत्यय अपभ्रंशोत्पन्न आहेत.

- (३) संस्कृत ल्य पासून निघालेला च हा प्रत्यय ल्य-च्च-च अशा परंपरेने अपभ्रंशातून आला आहे.

- (४) अपभ्रंशाला सोडून निघालीं रूपें ज्ञानेश्वरी मराठीनें जीं केलीं तीं आकारान्त व ईकारान्त पुल्लिंगी शब्दाचीं आणि ईकारान्त नपुंसकलिंगी शब्दाचीं. कारण, आकारान्त पुल्लिंगी मूलशब्द अपभ्रंशांत नव्हते. तेव्हा त्यांना विभक्तिप्रत्यय नवीन शोधून काढावे लागले. त्या कामीं संस्कृत एतत् व इद सर्वनामाचीं अपभ्रंशद्वारा निघन झालेलीं आ, ए, इत्यादि रूपें ज्ञानेश्वरी मराठीला हाताशीं सापडलीं. ईकारान्त पुल्लिंगी शब्दाच्या प्रथमेच्या व द्वितीयेच्या एकवचनाला व अनेकवचनाला हि हा च नियम विक-

इन् प्रत्ययोत्पन्न ॐ जी महाराष्ट्री व अपभ्रंश यातील ई तिचीं रूपें अगोदर होतीं च.

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
हस्ती =	हत्थी =	हत्थि =	हत्ती, हाती, हाथी
हास्तनः =	हत्थी =	हत्थी =	हत्ती, हाती, हाथी

तेव्हा तीं ठेवून शिवाय, आ, ए प्रत्यय लावून विवेकिया, विवेकिये अशीं वैकल्पिक रूपें केलीं.

एकारान्त नपुसकलिंगी शब्द अपभ्रंशांत नव्हते. तेव्हां एतत्सर्वनामोत्पन्न एँ सर्वनामाचीं रूपें लावून मराठीला त्यांचीं रूपें सिद्ध करणें भाग पडलें.

ज्ञानेश्वरकालीन मराठीनें हीं एतत्सर्वनामोत्पन्न व इदंसर्वनामोत्पन्न रूपें च सकटसमर्थी प्रत्ययार्थ का घेतलीं ? तर सर्वनामोत्पन्न प्रत्यय घेण्याचा हा स्वभाव मराठीला संस्कृतापासून व आर्षभाषेपासून व शपरंपरेनें मिळालेला आहे. संस्कृतातील एकांनएक नामविभक्तिप्रत्यय आर्षपूर्वभाषेंतील सर्वनामांपासून मिळालेले आहेत.

वर्तमान मराठीतील तृतीयेचे नै-नीं प्रत्यय, चतुर्थाचा ला प्रत्यय व सप्तमीचा * त प्रत्यय यासंबंधानें अकारान्त पुल्लिंगी शब्दाच्या प्रक्रियेंत ऊहापोह केला आहे.

तात्पर्य, ज्ञानेश्वरकालीन मराठीतील प्रायः सर्व विभक्तिप्रत्यय अपभ्रंशांतून अपभ्रष्ट होऊन आलेले आहेत.

पंचमान्हिक समाप्त

षष्ठमान्हिक सर्वनामै

२६

मी

एकवचन

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
अहम्	अहम्मि, अम्मि, म्मि	हउँ	मी, मीं

द्विः-	मा, माम्	अम्मि, मि	मई	मी, मी, मज
तृः-	मया	मए, मइ	मइ	मियाँ, मियाँ, म्या, मासिँ, मजसिँ, मज
चः-	मे, मह्यम्	—	—	मज, मासि, मातेँ, मसि, मजसि
पंः-	मत्	मज्जत्तो, ममाहितो	मज्हु	मजहुनि
षः-	मे, मम	मज्ज	मज्जु	मज
सः-	मयि	मइ, मि	मई	मीँ, मज
चान्तः-	—	* मेञ्चअ	—	माझ
शब्दयोगीः-	—	—	—	मजप्रति, लागि, मियाँविना, मज तव, मज वाचौनि, मी वांचौनि, इ.इ

(१) येथे मराठीचीं रूपे महाराष्ट्रीचीं जुळतात, अपभ्रंशाचीं जुळत नाहीत. हेमचंद्राने दिलेला अपभ्रंश महाराष्ट्रीचा अपभ्रंश दिसत नाही. महाराष्ट्रीचा अपभ्रंश निराळा असावा.

मी

अनेकवचन

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्रः-	वयम्	अहो	अहो, अहाई	आहोँ, आहोँ
द्विः-	अस्मान्, नः	अह	अहो, अहाई	आहोँ
तृः-	अस्माभिः	अह्माहिँ	अहोहिँ	आहोँ, आहोँ
चः-	अस्मभ्य, नः	—	—	आहोँ, आहोँ- सि, आहोँतेँ, आमतेँ

पं:-	अस्मत्	अस्मासुतो	अहाहा	आह्माँहुनि
ष:-	अस्माकं, नः	अह्म	अहहँ	आह्माँ
स:-	अस्मासु	अह्मेसु	अहासु	आह्मिँ
चान्त:-	—	अह्मेचअ	—	आमच
शब्दयोगी:-	—	—	—	आह्माँ प्रति, आह्माँ वांचौनि, आह्माँ तव, इ. इ.

(१) येशें मराठीचीं रूपें अपभ्रंशाशीं जुळतात व महाराष्ट्रीशी तर कित्येक स्थळीं त्याहून जुळतात.

मज्जकरिता, मज्जहून, ह्या रूपाच्या धर्तीवर वर्तमान मराठीत त्याजक-रितां, ज्याजकरिता त्याज करिता, तिजकरिता, जिजकरिता, इजकरिता, इज-हून, अशीं रूप कवळ अनुकरणानें होतात.

२७

तूँ

एकवचन

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:-	त्वम्	तुम्	तुहुँ	तू
दि.:-	त्वाम्, त्वा	तुम्	तईँ, पईँ	तूँ, तुज
तु.:-	त्वया	तुमाइ	तईँ, पईँ	तुवाँ, तुआँ, तुजसिँ-सीँ तुज
च.:-	तुभ्यम्, ते	—	—	तुज, तूज, तूँसिँ-सीँ-सिँ, तुजसि, तूँतँ, तुहँतँ
पं.:-	त्वत्	तुज्ज	तुज्जु, तउँ, तुध	तुजहुनि
ष.:-	तव, ते	तुज्ज	तुज्जु	तुज
स.:-	त्वयि	तुह	तईँ, पईँ	तूँ, तुज

सं.:-	—	—	—	तु
चान्त:-	—	*तेचअ	—	तुअ
शब्दयोगी:-	—	—	—	तुआँ धिण, तुज तव, तू वांचौनि, तुज वांचौनि, इ.

तूँ

अनेकवचन

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:-	यूयम्	तुझे	तुझई	तुझाँ, तुझिँ, तुझी, तुझि
द्वि.:-	युष्मान्, वः	तुझे	तुझई	” ” ” ”
तृ.:-	युष्माभिः	तुझेहि	तुझेहि	तुझीँ-तिँ
च.:-	युष्मभ्य, वः	—	—	तुझाँ ति तैँ, तुमतेँ
पं.:-	युष्मत्	तुझासुतो	तुझहँ	तुझाँहुनि
ष.:-	युष्माकं, वः	तुझं	तुझहँ	तुझाँ
सं.:-	युष्मासु	तुझेसु	तुझासु	तुझिँ
चान्त:-	—	तुझेचअ	—	तुमच
शब्दयोगी:-	—	—	—	तुझाँ वाचौनि, तुझाँ वांचौनि, तुझां तव, इ. इ.

(१) कांहीं थोड्या बाबींत महाराष्ट्रीशीं जुळत नाहीं.

२८ अ व इ

इदम् ह्या संस्कृत सर्वनामाचीं अकारान्त व इकारान्त अंगें होतात. महाराष्ट्रींत, अपभ्रंशांत व मराठींत हि ही लकब राहिली आहे.

(१) पुल्लिंग

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:-	आ	ए
द्वि.:-	आ	ए

तृ.:-	एँ, इया, या, यया-सिँ	इहिँ, इहीँ, ईँ-सिँ
च.:-	इया, यया, या-सि-तैँ	इयाँ, याँ, ययाँ-सि-तैँ
ष.:-	इया-, यया-, या-, हुनि	इयाँ-, ययाँ-, याँ-हुनि
ष.:-	इया, यया, या	इयाँ, ययाँ, याँ
ठ.:-	ईँ, इये, ये, इए, इहिँ, इया	ईँ, ययाँ, याँ, इहिँ
सं.:-	ए, आ,	एँहो, आँहो
चान्त.:-	ययाच, याच, इयाच	ययाँच, याँच, इयाँच
शब्दयोगी.:-	इया लागि, यया परौतैँ, या प्रति, यया विण	ययाँ परौतैँ, याँ प्रति इ. इ.

(२) स्त्रीलिंग

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:-	ए	इया, या
द्वि.:-	ए	इया, या
तृ.:-	इया, यिया, या-सिँ	इहिँ-सिँ
च.:-	इये, ये-सि-तैँ	इयाँ, याँ-सि-तैँ
ठ.:-	इया	इयाँ
चान्त.:-	इयेच	इयाँच, याँच
सं.:-	ए	आँ हो
शब्दयोगी.:-	इये तव, इया विण, इ.	

(३) नपुंसकलिंग

प्र.:-	एँ	इयें, येँ, यियें
तृ.:-	एँ	इहिँ-हीँ
ठ.:-	इहीँ, इहिँ, ईँ, इये	इयाँ, याँ

(१) अपभ्रंशांत इदम् चें सप्तमीचें एकवचन इथि असें होतें; त्यावरून मराठी इथें हा शब्द निघाला आहे. एतत् ची सप्तमी एत्थ होते; त्यावरून एथें निघाला आहे. वर्तमान मराठीतील जेथें, जिथें; तेथें, तिथें;

कोठें (कोध्र), कुठें (कुध्र); ह्या जोडींचा हि इतिहास असा च आहे. (अत्र) अथे हथे, (तत्र) तथे, (यत्र) जथे, (कुत्र) कुथे, कठे, हे शब्द एथे-इथें, तेथें-तिथें, जेथें-जिथें, कोठें-कुठें, ह्या जोड्याहून अगदीं भिन्न आहेत, व ते वर्तमान कार्ळी महाराष्ट्रातील अडाणी लोक योजतात. इदाणि (स. ए.) पासून दाणि (आता). अतः (स. ए.)=अता=आताँ. अपभ्रंश एवँहि=एविँ, तेविँ, केविँ, जेविँ, हीं हि, सप्तमीचीं रूपें आहेत.

१९

ए

एतत् सर्वनामापासून महाराष्ट्री व अपभ्रंशद्वारा हें झालें आहे.

(१) पुलिंग एकवचन

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	एतो	एहो, एह	हा
द्वि.:—	एअम्	एहु	हा
तृ.:—	एएण	एएण	एणें, येणें-सिँ
च.:—	—	—	एया, येया-सि-तें
प.:—	एआहितो	एत्तहे	एयाहुनि, येयाहुनि
ष.:—	एअस्स	एअहाँ	एया, येया
स.:—	एत्थ, एअस्सि	एइँ	एहीँ, एथ, येहीँ, येथ
चान्तः—	—	—	एयाच, येयाच
शब्दयोगीः—	—	—	एणें विण, हा वांचौनि, एया तव

(१) पुलिंग अनेकवचन

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	एए	एइ	हे
द्वि.:—	एए	एइ	हे
तृ.:—	एएहिँ	एएहिँ	एहिँ-हीँ, येहिँ-हीँ-सिँ
च.:—	—	—	एआँ, एयाँ, येयाँ-सि-तें

पं :—	एएहितो	—	एयाँहुनि, येयाँहुनि
ष. :—	एआण	एआण	एयाँ
स. :—	एएसु	—	एहीं, येहीं
चान्त. :—	—	—	एयाँच, येयाँच
शब्दयोगी :—	—	—	एहि विण, हे वांचौनि, एयाँ तव.

(२) स्त्रीलिंग एकवचन

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र. :—	एसा, एस	एह	हे
द्वि. :—	एअम्	एहु	हे
तृ. :—	एआए	—	एया, येया, एये
च. :—	—	—	एये
पं. :—	—	—	एयाहुनि
ष. :—	—	—	एया
स. :—	—	—	एये
चान्त. :—	—	—	एयेच

(२) स्त्रीलिंग अनेकवचन

प्र. :—	एआओ	—	एया
तृ. :—	एआहि	—	एहि
ष. :—	एआण	—	एआँ, एयाँ

(३) नपुंसकलिंग

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र. :—	१ एअम्	एहु	एँ, हेँ
	२ एआई	—	*एँ, हेँ*

याकीं रूपें पुल्लिंगाप्रमाणें.

(१) वर्तमान मराठीत या (स) व ह्या (स) असे दोन समहाप्राण व अमहाप्राण उच्चार येतात. पैकीं यया पासून या झाला आहे;

व एयापासून ह्या झालेला आहे. ए सर्वनामाच्या प्रथमेच्या रूपांना महाप्राण घेण्याची लकव आहेच.

(२) येथें एक विशेष सागण्यासारखा आहे. इ व ए ह्या सर्वनामांचीं रूपें ईकारान्त पुल्लिंगी शब्दाना, आकारान्त पुल्लिंगी शब्दाना व ऍकारान्त नपुंसकलिंगी शब्दाना विभक्तिप्रत्यय हाणून लागतात. कर्धी इ चीं रूपे लागतात व कर्धी ए चीं रूपे लागतात. उदाहरणार्थः—

(अ) तैसें माझेया भक्तीविण (९-४३२).

ह्या स्थलीं भक्ती हें पद भक्ति ह्या स्त्रीलिंगी शब्दाचें तृतीयेचें एकवचन आहे. भक्ति शब्दाचें विशेषण.माझी. माझी भक्ति ह्या विशेषणविशेष्याची एकवचनी तृतीया तीन तऱ्हांनीं होईल. (१) माझेया भक्तीविण, (२) माझेया भक्तीविण. किंवा (३) माझेये भक्तीविण. पैकीं दुसरी तऱ्हा वरील उदाहरणात आहे.

(आ) तेवि माझेये भक्तीविण (९-४२२).

येथें तिसरी तऱ्हा आहे.

तें या नपुंसकलिंगी सर्वनामाचीं चान्त एकवचनीं दोन रूपें होतातः—(१) तेयांच, (२) तियाच.

पैकीं,

(इ) किं तियाचें पशुत्व वावो झालें (९-४३८).

ह्या उदाहरणात दुसरें रूप योजिलें आहे.

(ई) आटतिये अलकारीं.

आटता अलकार ह्याचीं एकवचनी सप्तमीचीं तीन रूपें होतातः—

(१) आटताँ अलकारीं, (२) आटतेयाँ अलकारीं, किंवा

(३) आटतिये अलकारीं.

पैकीं तिसरें रूप वरील उदाहरणांत आढळतें.

इतरत्र हि हा च ऊह करावा.

३० त

(१) पुल्लिङ्ग

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	१ सो २ ते	सो ते	तो ते
द्वि.:—	१ तं २ तें	तं तें	तो ते
तृ.:—	१ तेंण २ तेहिं	तें तेहिं	तेंण, तेणें-सिं तेहिं, तेहीं, तिहिं-सिं
च.:—	१ — २ —	— —	तेया-सि ते, तेआ, तेहा, त्या, तेयाँ, तेआँ, तेहाँ-सि ते, त्या
प.:—	१ तस्स २ ताण	तस्सु-तह ताण	तेया, तेआ, तेहा तेयाँ, तेआँ, तेहाँ
स.:—	१ तम्मि २ तेसु	तद्दु, तहिं, तत्थ. तहि	तेया, तिये, तेथ, तैँ, तिया तेयाँ
चान्तः—	—	—	तेयाच, तेआच, तेहाच, तेयाँच, तेआँच, तेहाँच
शब्दयोगीः—	—	—	तो वांचौनि, तेया तव तेणें विण ते वांचौनि, तेयाँ तव, तिहिं विण तेया अवसरीं, तिया अवसरीं, तिये अवसरीं,

(२) स्त्रीलिङ्ग

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	१ सा २ ताओ	सा ताॐ	ते तिया
द्वि.:—	१ त २ ते	त ते	ते तिया

वृ.:-	१ तीए, तीअ	ताए	तिया-सिँ
	२ ताहिँ	ताहिँ	तिहिँ-सिँ
च.:-	१ ———	————	तिये-सि-तैँ
	२ ———	————	तियाँ-सि-तैँ
ष.:-	१ तिस्सा, तीए, तीअ	तहे	तिये
	२ ताण	ताण, ताहँ, तहँ	तियाँ
स.:-	१ तीए, तीअ	तीए	तिये
	२ तासु	तहिँ	तियाँ
चान्त:-	————	————	तियेच तियाँच
शब्दयोगी:-	————	————	ते वाचौनि, तिया विना, तिये साठिँ, तिया वांचौनि, तियाँ विना, तियाँ साठिँ

(३) नपुंसकलिंग

	महाराष्ट्री	अपभ्रश	मराठी
प्र.:-	१. त	त्रं, तु	तैँ
	२. ते	ते	तियेँ, त्येँ, तैँ
वृ.:-	————	————	तेन, तेण, तेणें तिहि

बाकी पुल्लिंगाप्रमाणें

(अ) सप्तमीचीं तैँ व तेथ हीं कालवाचक व स्थलवाचक क्रियाविशेषणें ज्ञानेश्वरींत आहेत.

३१ ज

ज (जो, जी, जें) हें सर्वनाम त—प्रमाणें हुबेहुब चालतें,

३२ क (अपभ्रश)

(१) नपुंसकलिंग

	एकवचन
प्र.-	कै
द्वि.-	कै
तृ.-	कै, केवि, केवि
च.-	काँ
ष.-	काँ
स.-	कै, कहँ, कहि, कहीं, केहि
चान्त:-	कैच, कहाच

(१) अनेकवचन नाही; व स्त्रीलिंग व पुल्लिंग हि नाही.

३३ कवण (अपभ्रश)

(१) ह्या शब्दाचीं कवण, कव्हण, कोण, कोण्ह, कोण्ही, कोणी अशीं रूपें सांपडतात. पैकीं शेवटल्या दोन खेरीज करून बाकींच्यांचीं रूपें पुल्लिंगी अकारान्त, स्त्रीलिंगी ईकारान्त व नपुंसकलिंगी ऍकारान्त शब्दांप्रमाणें होतात.

कोण्ही व कोणी ह्यांचीं प्रथमेच्या एकवचनाचीं तिन्हीं लिंगीं रूपें कोण्ही, कोण्हीं, कोण्हि, कोण्हि, कोणी, कोणीं, कोणि, कोणिं अशीं होतात. ह्यांना बाकींचीं रूपें नाहीत.

३४ काह (अपभ्रश)

(१) (चतुर्थी एकवचन) काह्या, (षष्ठी एकवचन) काहा, (सप्तमी एकवचन) काहिं, (चान्त) काहाच, एवढीं च रूपें शानेश्वरींत सांपडतात.

(२) काहीं, काहिं, काहिं, काँहीं, काइ, काई, काँइ, काँई, कायि काये, काय, हा शब्द केवळ किंवा प्रश्नार्थक विशेषण आहे. हा तिन्हीं लिंगांना सर्व विभक्तींत सर्व वचनां लागतो. हा अव्यय नाही, कारण विशेषणाप्रमाणें नामांना हा लागतो. हा शब्द अपभ्रशातील काइ पासून निघाला आहे.

(३) काइ एक, काहिँ एक, काइ येक, काँइ येक असा हि जोड होतो.

३५ एक, इत्यादि

(१) पुल्लिंग

एक, अनेक, अनेग, आणिक, आन, आनान, एकैक, अमुक, बहु-तेक ह्यांचीं पुल्लिगीं प्रथमेच्या अनेकवचनीं अकारान्त किंवा एकारान्त रूपें होतात. जसें, एक-एके, इ. इ. प्रथमेच्या एकवचनीं अकारान्त किंवा उकारान्त रूपें होतात. जसें, एक-एकु. बाकीं रूपें अकारान्त पुल्लिगाप्रमाणें.

(२) स्त्रीलिंग

एकादि शब्दांचीं स्त्रीलिंगी अगें एकि इत्यादि इकारान्त होतात. हे शब्द इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांप्रमाणें चालतात.

(३) नपुंसकलिंग

एकादि शब्द अकारान्त नपुंसकलिंगी शब्दांप्रमाणें चालतात.

३६ एर, सर्व, सकल पुल्लिंग.

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:-	एर, एरू, एरु	एर, एरै
	सर्व	सर्व, सर्वै
	सकल, सकलु	सकल, सकलै
	एरएर,	एरएरै
	बाकीं रूपें अकारान्त पुल्लिगी शब्दाच्या प्रमाणें.	

(१) एर चें स्त्रीलिंग एरि

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:-	एरि, एरी	एरी

(२) सर्व, सकल, हे शब्द तिन्हीं लिंगीं सारखे चालतात.

(१) ऐस, ऐसैस, एवढ, एतुल, एतुक, एउत, एसण

(२) काइस, कैस, कैसैस, केवढ, केतुल, केतुक, केउत, केसण, किउत

(३) जैस, जैसैस, जेवढ, जेतुल, जेतुक, जेउत, जेसण, जिउत

(४) तैस, तैसैस, तैवढ, तेतुल, तेतुक, तेउत, तेसण, तिउत

(५) इवढ, इतुल, इतुक, इउत, इसण, इउल

ह्या पाच वर्गातील शब्दार्ची रूपें पुलिंगी आकारान्त, स्त्रीलिंगी ईकारान्त, व नपुंसकलिंगी ऍकारान्त शब्दाच्या प्रमाणें होतात. जसें, ऐसा, ऐसी, ऐसें इ. इ. इ.

(अ)	संस्कृत	अपभ्रंश	मराठी
	ईदृश	अइस	इस*
	कीदृश	कइस	कैस, काइस
	तादृश	तइस	तैस
	यादृश	जइस	जैस
	एतादृश	एआइस	ऐस, एस
	अन्यादृश	अणारिस (म.) अण्णाइस	अनाइस (अनायासें), अनारिस
	सदृश	सरिस	सरिस
	सदृक्ष	सरिख	सारिख
		एत्तुल	एतुल
		* इत्तुल	इतुल
		जेत्तुल	जेटुल
		तेत्तुल	तेतुल
		केत्तुल	केतुल
		एत्तिअ	एती-ति
		इत्तिअ	इती-ती
		तेत्तिअ	तेती-ति
		जेत्तिअ	जेती-ति
		केत्तिअ	केती-ति

(आ)

ज्ञानेश्वरी

वर्तमान मराठी

एति + क = एतिक = एतुक (इ चा उ होऊन) = ..

इत्ति + क=इतिक=इतुक	”	”	= इतक
तेत्ति + क=तेतिक=तेतुक	”	”	= तितक
जेत्ति + क=जेतिक=जेतुक	”	”	= जितक
केत्ति + क=केतिक=केतुक	”	”	= कितक

एस + ण=	एसण
तेस + ण=	तेसण
जेस + ण=	जेसण
केस + ण=	केसण

(इ)	सस्कृत	अपभ्रंश	मराठी
	इयत्	एवड	इवढ, इवल (ड=ल)
	एतावत्	एआवड	एवढ, एवल
	तावत्	तेवड	तेवढ, तिवल
	यावत्	जेवड	जेवढ, जिवल
	कियत्	केवड	केवढ, किवल

(उ) इतुल=इउल =इवल (तु चा उ होऊन)

केतुक=केउअ=केउत (अ चा लोप व त चें आधिक्य)

(ऊ) ल प्रत्यय लागून

एवढाल, इतुलाल, इ. इ.

३८

(१) जेती, तेती, केती, एती हीं सर्वनामैं ईकारान्त पुल्लिंग व स्त्रीलिंग ह्यासारखीं आणि ईकारान्त नपुंसक शब्दांसारखीं चालतात.

३९ (१) संख्यावाचक

एकः—	पु. प्र. ए. एक-एक; अनेक. एक-एके
	स्त्री. प्र. ए. एकि-की; अनेक. एकी
	न. प्र. ए. एक-एकु; अनेक. एक-एकेँ
नकारः—	अनेक—अनेक (पु)
	अनेकी—अनेगी (स्त्री.)
	अनेक—अनेग (न.)

दिः—

पुल्लिंग अनेकवचन.

प्र. दिः— दोनि, दोन्ही, दोनी, दोन्हीं, दोघै

तृ. च. घ. षः— दौ, दोहिं, दोही, दोहौ

चान्तः— दोहीच

	सस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
प्र. दिः—	दौ	दोणिण	दोनि
	द्वौ	द्वेणिण, द्विणिण	द्वीणी
	द्वे	द्वे	द्वे
	द्विगुण	द्वुउण	द्वूण
	द्विधाकार	दोधार	दोधार (रीनि- वडुंग, तरवार)
तृः—	द्वाभ्या	दोहिं	दोहिं-ही
पंः—	द्वाभ्यां	दोसुंतो	दोहीहुनि
षः—	द्वयोः	दोण्हं	दोही, दोहौ

त्रिः—

	महाराष्ट्री	मराठी
प्र.ः —	तिणिण	तिनी, तिन्ही, तिन्हीं, तीघ, तीघै
तृः—	तिहिं	तिहिं-ही
षः—	तिण्ह	तिहिं-ही
चान्तः—	—	तिहिच

चतुर्ः—

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.ः—	चत्तारि	चारि	च्यारी, चौघ, च्यान्ही
दिः—	चउओ	—	चौ

तृ.ः—	चउहिं	—	चौहिं-हीं
ष.ः—	चउण्ह	—	चौहौं, चौ, चहूँ
चान्तः—	—	—	चौहीच

पंचन्ः—

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.ः—	पंच	—	पाँचै
तृ.ः—	पचहिं	पंचहिं	पांचौ
ष.ः—	पचण्हं	पचहँ	पांचाँ

षष्ः—

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.ः—	छा	छह	सा, साहै, साही
तृ.ः—	छहिं	—	साहिं
ष.ः—	छण्ह	—	साहौं, साहौँ
चान्तः—	—	—	साहीच, साहौँच

सप्तन्ः—

	महाराष्ट्री		मराठी
प्र.ः—	सत्त		साल, सातै, सातें (न.)
तृ.ः—	सत्तहिं		सातीं
ष.ः—	सत्तण्ह		साताँ
चान्तः—	—		साताँच

अष्टन्ः—

	महाराष्ट्री		मराठी
प्र.ः—	अट्ट		आठ, आठै
तृ.ः—	अट्टहिं		आठिं-ठीं
ष.ः—	अट्टण्हं		आठाँ

	चान्तः—	—	भाठॉच
नवम्—			
		महाराष्ट्री	मराठी
	प्रः—	नव	नौ, नव, नवै
	तृः—	नवहिं	नवौ
	षः—	नवण्ह	नवाँ
दशम्			
		महाराष्ट्री	मराठी
	प्रः—	दह	दाहा, दाही
	तृः—	दहहिं	दाही
	षः—	दहण्ह	दाहाँ
		महाराष्ट्री	मराठी
		अपभ्रंश	
११	एआरह	एगारह	अकरा
१२	बारह	बारह	बारा
१३	तेरह	तेरह	तेरा
१४	चोदह	चउदह	चौदा
१५	* पणारह	पणारह	पन्हारा
१६	सोळह	सोळा	सोळा
१७	* सत्तरह	* सत्तरह	सतरा
१८	—	अठुरह	अठरा
१९	—	एगूणविंसा	एकूणविंश
२०	—	वीसइ	वीस, विंसा (अशिष्ट)
२१	एकवीसं	—	एकवीस
२२	बावीसं	—	बावीस
२३	तेवीसं	—	तेवीस
२४	चउव्वीसं	—	चोवीस
२५	पणवीसं	—	पंचवीस

३०	तीस	————	तीस
३२	बत्तीस	————	बत्तीस
३५	पणतीस	————	पसतीस
४०	चालीस	चाली	० चाळ, चाळी, चाळीस (वर्तमान मराठी)
५०	पण्णास, पण्णासा, पण्णा, ०पण्णं, ०वण्णं	—	पन्नास
५१	एकवण		एकावन
५३	तेपण्णं		त्रेपन्न
६०	सट्ठिं		साठि-ठ
६१	एकसट्ठिं		एकसठ
७०	सत्तरिं, ०हत्तरिं		सत्तर, ०हत्तर
८०	असीइं		ऐशी
९०	नउई		नव्वद [नवदश, नवदह], ०नव
१००	१ सअ २ सआइं		एकस, शंभर [स+भर] दोनि सें = दोनशें
१०००	सहस्स		सहस्र
१००००	०सतसहस्स		सैं सहस्स, लक्ष, लाख
१०००००००	कोडी		कोडी

(२) क्रमवाचक

महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
पढमिल्ल	पहिल	पहिल, एकसर
बिइज	—	बीज
*दोसर	—	दुसर
तइअ	—	तीज
*तेसर	तिइज	तिसर
तिइज	—	—
चउत्थ	चउत्थ	चौथ
पचम	—	पाँचव

छट्ठ, * षष्ठम	—	साव, साहाव
सत्तम	सत्तम	सातव
अष्टम ठ्ठ	अष्टम ठ्ठ	आठव
दसम	दहम	दहाव
एकारसम	—	अकराव शंभराव सहस्राव लक्षाव कोडियाव } कोट्याव }

(३) अंशवाचक

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
$\frac{१}{४}$ — पाद	पाअ	पाव, पावक (कृत्वा)
$\frac{१}{२}$ — अर्ध	अड्ड	आड, आडक (निमक) (कृत्वा)
• सार्ध	साड्ड	साड, सडि०
$\frac{३}{४}$ — पादोन	पाअउण	पाऊण, पाऊणक (कृत्वा)
$\frac{१}{४}$ — सपाद	सवाअ	सवा, सवाक (कृत्वा)
$\frac{१}{२}$ — द्व्यर्ध	दिवड्ड	दीड, दिडाव (क्रमवाचक), दिडक (कृत्वा)
$\frac{१}{२}$ — अर्धतृतीय	अडाइज	अडीच, अडिचाव, अडिचक (कृत्वा)
$\frac{१}{२}$ — अर्धचतुर्थ	अडुट्ट	आउट, औट, औटाव, औटक (कृत्वा)

४ $\frac{१}{२}$ ---सार्धपंच	साङ्ग पंच	साङ्पाँच, साङ्पाँच
एकार्ध	एक्काद्ध	एकाध (धा), एखाद (दा) (व. म.)
१५० —	—	दीडसँ
	(४)	
सस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
—	एक्कवार	एकवार
—	एकवेळ	एकोल
एकदा	—	एकदा
द्विकृत्वा, द्विक	दुक्खुत्तो, दुक्क (अर्ध मागधी)	दुक, दुर्क (रेफ उतना)
त्रिकृत्वा, त्रिक	तिकखुत्तो, तक्क (अर्ध मागधी)	तिक, तिर्क
बहुकृत्वा	बहुहुत्त	बहूत
चतुष्क	चउक्क	चौक

(५) उजळणी (उज्वलनिका) = परवाचा (फारसी)

एकः द्विकृत्वा द्वौ = एके दुर्क दोन

एकः त्रिकृत्वा त्रयः त्रीणि = एके तिर्क तीन

एकः द्विगुणः द्वौ = एके दूणे दोन

एकः त्रिगुणः त्रीणि = एके तिणे तीन

एकः एकेन (गुणितः) एकः = एके एकै एक

दश एकेन दश = दहा एकै दहा

दश पंचभिः (गुणितः) पंचाशत् = दहा पाँची पचास

दश नवभिः नवतिः = दहा नव्वे नव्वद

दश दशभिः शत = दहा दाहीं शभर

शत शतानि दशसहस्रं = शभर शभर दहाहजार
(हजार फारसी)

(६) संस्कृत तत्सम रूपे हि ज्ञानेश्वरीत सापडतात;
जसे:—शत, एकादश, प्रथम, षोडश, इ. इ.

४० आत्मन्

आत्मन् शब्दाचे महाराष्ट्रीत अप्प व अप्पण असे दोन अपभ्रंश होतात. त्यांवरून मराठीत आप व आपण असे अपभ्रंश आहेत.

पुल्लिंग

	एकवचन	अनेकवचन
प्र:—	आपु, आपण	आप, आपण
तृ:—	आपें, आपणें	आपीं, आपणीं
च:—	आपा, आपणा	आपां, आपणां
स:—	आपिं, आपणिं	आपीं, आपणीं
चान्त:—	आपाच, आपणाच	आपाच, आपणांच

स्त्रीलिंग

प्र:—	आपि, आपी, आपणी, आपणि	आपी, आपणी
-------	----------------------	-----------

नपुंसकलिंग

प्र:—	आपें, आपणें	आपीं, आपणीं
तृ:—	आपेन, आपें, आपणेन, आपणें	आपीं आपणीं
स:—	आपां, आपणेंयां, आपणा	आपां, आपणां

(भाववाचक) आपणपें

प्र:—	आपणपें	आपणपीं
स:—	आपणपां	आपणपां
चान्त:—	आपणपेयाच	आपणपेयांच

(आवृत्तिवाचक)

आपाप—पी—पें

आपैसा—सी—सैं

आपुल आपुला—ली—लें

४१ विशेषणविशेष्यविभक्ति

(१) विशेष्याची जी विभक्ति ती च विशेषणाची असते. संस्कृत, महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांचे च अनुकरण मराठी करते.

(२) क्वचित् विशेषण अविभक्तिक राहतें; जसे,

- (अ) वाम चरणीं (सप्तमी एकवचन)
- (आ) माट झाडी (प्रथमा एकवचन)
- (इ) एरी कडे (चतुर्थी एकवचन स्त्रीलिंग)
- (ई) कवणी कडे (चतुर्थी एकवचन स्त्रीलिंग)
- (उ) परम गती (प्रथमा एकवचन)
- (ऊ) मर्त्य लोका (चतुर्थी एकवचन)
- (ऋ) जांत क्षणीं (सप्तमी एकवचन)

४२ वचन

(१) एकवचनाचे व अनेकवचनाचे प्रत्यय शानेश्वरी मराठींत प्रायः अपभ्रंशद्वारा व क्वचित् महाराष्ट्रीद्वारा आले आहेत, हें मागील तपशिलावरून स्पष्ट आहे. आकारान्त पुल्लिंगी शब्द महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत नाहींत. सबब मराठीनें एतत् व इदम् ह्या सर्वनामापासून निघालेल्या ए व अ ह्या सर्वनामांच्या रूपांची मदत प्रत्ययार्थ घेतली आहे. ही गोष्ट होर्नल व बीम्स यांना माहीत नव्हती. त्यांना घोडा या आकारान्त शब्दाचें अनेकवचन जें घोडे झणून होतें, त्यांतील ए कसा आला तें कळेना. होर्नल झणतो, There can be no doubt, that these so-called nom-plur-forms are elliptic phrases, which must be filled up by supplying some collective noun as लोग, गन (Hoernle, Grammar p. 2 3). अपभ्रंशांत घोडअहे गणु असें षष्ठीचें एकवचन होतें, त्यावरून प्रथमेच अनेकवचन घोडे झालें, असें तो झणतो (Hoernle, Grammar, p. 214). परंतु, हें सर्व गण्याष्टक आहे, हें सागावयास नको. बीम्सचा हि प्रकार होर्नल सारखा च झाला आहे.

(२) वर्तमान मराठींत ज्याला सामान्य रूप झणतात तें शानेश्वरी मराठींतील विभक्तिरूपांवरून आलेलें आहे, होर्नल झणतो त्याप्रमाणें इतर

गौड भाषांतून वाटेल तेव्हां, वाटेल तसें घेतलेलें नाहीं. वर्तमान मराठींत अकारान्त पुल्लिंगी शब्दांचें सामान्य रूप ज्ञानेश्वरी मराठींतील विभक्तिरूपांवरून कसें निघालें तें मागें सांगितलें आहे. बाकींच्या कारांचा येथें निर्देश करतो. तृतीयेच्या नी व नें प्रत्ययाची प्रक्रिया व तत्पूर्वी होणारे इतरविभक्ति-सामान्यरूपसम शब्दाचें सामान्यरूप यांची मोड अकारान्त शब्दाच्या तृतीयेच्या रूपाप्रमाणें च आहे.

	पुल्लिंग	
ज्ञानेश्वरी रूप	एकनाथी रूप	वर्तमान मराठींतील सामान्य रूप
अकारान्तः— डोलेया-याँ	डोलया-याँ	डोळ्या, डोळ्याँ
इः— हरि-री; -री-रिँ	हरी -रीँ	हरी, हरीँ
ईः— विवेकिया-याँ	विवेकिया-याँ	विवेक्या, विवेक्याँ
उः— गुरु-रु-रुँ-रुँ	गुरु-रुँ	गुरु, गुरुँ
ऊः— बहू, बहुविँ	बहू, बहुविँ	बहू-बहुवा-बव्हा-बहवा; बहूँ-बहुवाँ-बव्हाँ-बहवाँ

नपुंसकलिङ्ग

अकारान्तः— पुल्लिङ्गाप्रमाणें		
इ-ईः— पाणिया-याँ	पाणिया-याँ	पाण्या-ण्याँ
उँः— गोरुवा-वाँ कुक्कुवा-वाँ	गोरुवा-वां कुक्कुवा-वाँ	गुरा-राँ कुक्कुवा-कवाँ कुका-काँ
ईः— दिसणेया-याँ आलेया-याँ	दिसणेया-याँ आलया याँ आलिया-याँ	दिसण्या-ण्याँ आल्या-ल्याँ

स्त्रीलिङ्ग.

आः— माला-ले, मालाँ	माले-लाँ	माले-लाँ सासे-सासाँ
इः— बुद्धि-द्धी, बुद्धी	बुद्धी-द्धीँ	बुद्धी-बुद्धीँ

ईः— देवकी किया,   देवकी-किया,   देवकी-देवक्याँ
 देवकियाँ   देवकियाँ   मुगी-मुग्याँ
 स्त्री-स्त्रियाँ

उः— धेनू नूँ   धेनू-नूँ   धेनू-नूँ सासू-सासूँ
 ऊः— बहू-बहुवे-बहुवा   —   बहुवे-वाँ
 बहूँ-बहुविँ-बहुवाँ   —   सासुवे-सासुवाँ

(अ) वर्तमान मराठी अकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द आकारान्त किंवा इकारान्त शब्दांपासून निघाले असल्यास, आकारान्त किंवा इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांच्याप्रमाणें सामान्यरूपें होतातः—

कीव (कृपा)ः—   किवे-वाँ

मूठ (मुष्टि)ः—   मुठी—मुठी

(आ) हळद वगैरे शब्द आकारान्त किंवा इकारान्त चालतात

(कलम २४.)

हळद (हलहा, हलही)ः—हळदे-दाँ; हळदी-दीँ

फांक (फक्की, फक्किका)ः—फाके-काँ; फाकी-कीँ

डाळ (द्विदला, द्विदला)ः—डाळे-ळाँ; डाळी-ळीँ

(इ) कित्येक स्त्रीलिंगी शब्द इकारान्त किंवा ईकारान्त आणि उकारान्त किंवा ऊकारान्त असल्यामुळे, दोन्हीप्रमाणें चालतातः—

सासुः—   सासू—सूँ

सासूः—   सासवे—सासवाँ

सासाः—   सासे—सासाँ

स्त्रिः—   स्त्री—स्त्रीँ

स्त्रीः—   स्त्रिये—थीँ

(उ) सर्वनामांचें सामान्यरूप.

ज्ञानेश्वरी	एकनाथी	वर्तमान मराठी
अ, इ:-इया, यया, या, इये, ये इ. इ.	या, इया	या(पु. न.), इ (स्त्री.)
इयाँ, ययाँ, याँ इ.इ.	याँ, इयाँ	याँ (पु. स्त्री. न)
ए:- एआ, एया, एआ, एयाँ	या, एया याँ, एयाँ	ह्या (पु. न.), हि (स्त्री.) ह्याँ (पु. स्त्री. न.)
त:- तेया, तिथे, तिया, तेयाँ, तियाँ, इ. इ.	तया, तथे तयाँ, तियाँ	त्या (पु. न.), ति(स्त्री.) त्याँ (पु. स्त्री. न.)
जैस:- जैसेन, जैसेया, इ. इ. जैसयाँ, जैसियाँ, इ.	जैसया, जैसिया जैसयाँ, जैसियाँ	जशा, जश्या जशाँ, जश्याँ
याचप्रमाणें	अशा, तशा, कशा, इ. इ. इ.	

साराश, वर्तमान मराठीतील सामान्यरूप ज्ञानेश्वरी मराठीतील विभक्तिरूपावरून निपजलें आहे भाषेचा एकविधतेकडे कल आहे.

(ऊ) अनकवचनाचा अनुनासिक ज्ञानेश्वरकालीं होता. शक ११२८ ती० चांगदेवाच्या पाटण येथील शिलालेखात तो आहे. त्यावरून, हा अनुनासिक फारसीचा ससर्ग होण्याच्या पूर्वी मराठीत आला. अर्थात्, सस्कृतातील षष्ठीच्या व द्वितीयेच्या आन् पासून याची उत्पत्ति आहे यात शक्य नाहीं.

४३ लिंग

ज्ञानेश्वरीत खालील शब्दांचीं लिंगें महाराष्ट्रांतल्याप्रमाणें होतात, सस्कृतातल्याप्रमाणें होत नाहींत.

संस्कृत	महाराष्ट्री	ज्ञानेश्वरी	वर्तमान मराठी
प्रावृष् (स्त्री.)	पाउस (पु.)	पाऊस (पु.)	—
शरत् (स्त्री.)	सरअ (पु.)		सरा (पु.) सराई (स्त्री.)
जन्मन् (न.)	जम्म (पु.)	जम्म (न.)	जन्म (पु.)

शिरस् (न.)	शिर (पु.)	शिर (न.)	शिर (पु. न)
नयन (न.)	णअण (पु)	—	नयन (पु.)
देह (पु.)	—	देह (न.)	—
गरिमन् (पु.)	गरिमा (स्त्री.)	गरिमा (स्त्री.) गरिवँ	—
महिमन् (पु.)	माहिमा (स्त्री.)	माहिमा (स्त्री.)	माहिमा (स्त्री.)
अंजलि (पु.)	अंजली (स्त्री.)	अजलि (स्त्री.)	अजुळी (स्त्री.)
चौर्य (न)	चोरिआ (स्त्री)	चोरी (स्त्री.)	
निधि (पु.)	निधि (स्त्री पु.)	निधि (स्त्री. पु)	
ग्रथि (पु.)	गटी (स्त्री.)	गाठि (स्त्री.)	
बाहु (पु.)	बाहा (स्त्री.)	बाहा (स्त्री.) आदि (स्त्री.) दुर्ग (न.) स्नेह (न.) वस्तु (स्त्री.) रोमा (स्त्री.) बली (स्त्री.)	
राजत्वं (न.)	राणिमा (स्त्री.)	राणिव (स्त्री.) इ. इ. इ.	

ह्या हि बाबींत मराठीचा स्वभाव महाराष्ट्री व अपभ्रश यांच्या-
प्रमाणें आहे.

षष्ठमान्हिक समाप्त

क्रियाविभक्तिप्रत्ययेतिहास

सप्तमान्हिक

४४ कर्तारि स्वार्थे

वर्तमाने लट्

परस्मैपदं अनिट्

	महाराष्ट्री	अपभ्रश	मराठी
उत्तमपुरुष	१ हसामि	हसउँ	हसँ, हसँ
	२ हसामो-मु	हसहुँ	हसो, हसँ

मध्यमपुरुष	३ हससि	हससि—हि	हसति
	४ हसह	हसहु	हसा
प्रथमपुरुष	५ हंसइ	हसइ	हसे
	६ हसंति	हसंहि	हसति

परस्मैपदं अनिट्

१:—जाणँ, लाजँ, नाचरँ, भियँ, पाहँ, जुझे, बोलँ, नेघँ, ह्मणौ, देखौ

२:—जाणौ, नेणौ, पूसौ, पाहौ, बोलौ, नेघौ

३:—जाणसि, साग्रसि, पवसि, नोलखसि, परियससि, खसि, देँसि, घँसि, हँसि

४:—जाणा, साधा, बोला

५:—देखे, ह्मणे, पडे, पवे, चढे, नेणे, दीसे, पावे, रुपे, हसै, सिवै, दे, घे, देई, घेई, ह्मणो

६:—फूटति, भेटति, लगति, मिरवति, पवति, ठाकति, पीथि, जीथि, तराति, आहाति, नेघति, वीकेति, नव्हाति, साहाति. ठाँति, आथि, ह्मणथि, दीसथि, वीथि, लाहँति, करँति, हँति

कित्येक एकाक्षरी धातू प्रथमपुरुषीं अनेकवचनीं ति बहुल थि घेतात. कित्येक धातू प्रथमपुरुषीं अनेकवचनीं उपान्त्य अ चा आ किंवा ए करतात.

कित्येक धातू प्रथमपुरुषीं एकवचनीं ऐ हा अन्त्य स्वर ए बहुल घेतात. कित्येक धातू प्रथमपुरुषीं अनेकवचनीं उपान्त्य अ किंवा आ वर अनुनासिक ठेवतात. हा अनुनासिक संस्कृतातील अनुस्वाराचा वशज आहे.

एकाक्षरी धातू

पी:—१ पिए.	२ पिआँ.	३ पीसि.	४ पिया.	५ पीए.	६ पीति—थि
पा:—१ पाए.	२ पावौ.	३ पासि.	४ पा.	५ पाए.	६ पांति—थि
ए:—१ एई,	२ एवौ	३ एसि.	४ एया.	५ एई,ए.	६ एति—थि, यति.
	ए, एँ				

न+ए-१ नैँ-यैँ २ नैँवौ. ३ नैँसि. ४ नैँया. ५ नैँए, नये ६ नैँयति, नैँए-
नैँ

न+दे-१ नैँदी. २ नैँदों. ३ नैँदिसि. ४ नैँदा. ५ नैँदी. ६ नैँदिति

जे धातू प्रथमपुरुषाच्या अनेकवचनीं प्रत्ययापूर्वी इडागम घेतात, त्यांना येथें सेट् ह्मटलें आहे; जसें:-करिति

जे इडागम घेत नाहीत ते अनिट् ; जसें:-हसति

जे विकल्पानें इडागम घेतात ते वेट् ; जसें:-मानति, मानिति

लट्मध्ये मराठीनें अपभ्रंशाचा सोडून महाराष्ट्रीचें जास्त अनुकरण केले आहे. लिट्, लोट, व लड् मध्ये हि महाराष्ट्रीचें च मराठीनें अनुकरण केलेलें आढळते. ह्याचा अर्थ इतका च कीं हेमचंद्र ज्या अपभ्रंशाचें व्याकरण देतो त्याहून निराळा अपभ्रंश महाराष्ट्रात होता. त्या निराळ्या अपभ्रंशापासून ज्ञानेश्वरी मराठी निष्पन्न झाली आहे. हा निराळा अपभ्रंश महाराष्ट्रीहून इतका थोडा भिन्न असावा कीं त्याला अपभ्रंश असें भिन्न नामाभिधान हि शोभत नाही. ही टीका कृदन्ताना हि लागते. साराश, एकदर पुरावा पहाता, ज्ञानेश्वरी मराठी किंचित् उच्चारात फेरबदल झालेल्या अपभ्रंशापासून निघाली आहे, हेमचंद्राच्या अपभ्रंशापासून निघालेली नाही, असें विधान करण्याकडे प्रवृत्ति होते.

वर्तमान मराठींत हा लट् कवितेंत येतो; बोलण्यांत क्वचित् येतो.

स्वार्थे, कर्मणि, भावे, प्रयोजक व सन्नन्त हे सर्व धातुसंज्ञक आहेत, व ह्यांना लडादि होतात. तेव्हा धातूची सिद्धि प्रथम देऊन नंतर लकार दिले पाहिजेत. परंतु, येथें प्रथम स्वार्थे लकार दिले आहेत व नंतर कर्मणि, भावे, प्रयोजक व सन्नन्त धातूची सिद्धि कशी होते ती सांगितली आहे.

परस्मैपदं सेट्

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
उ. पु. १	करिमि, करेमि	करिमि, करउँ	करी
	२ करेमो	करहुँ	करूँ
म. पु. ३	करेसि	-----	करिसि
	४ करेह	-----	करा

प्र. पु. करेइ
द करेति

परस्मैपदं सेट्

करी
करिति

- १:— मानी, गीलीं, खर्जी, धरी, सहारी
२:— मानूँ, गीलूँ, खर्जूँ, धरूँ, संहारूँ
३:— मविसि, सडिसि, विचारिसि, मनिसि, चितिसि
५:— दावी, उठी, घाली, नेंदी, अपीं, ल्यजी, फंडी, ग्रासी
६:— लिहिति, सावति, आप्लविति, निवडिति, रणझुणिति, सूचीति,
करीति.

आत्मनेपद् अनिट्

महाराष्ट्री	मराठी
१- मण्णे, मणे (मन्ये)	मणे, हाणे
५ लग्गए, अदालए, खिजए, खिजए (क्षीयते)	लगे, लागे, अदोले खिजे, खिजे,
कुप्पए, तीरए	कोपे, तरे
६ गज्जते, शोभते	गाजते, शोभते
वाजते, युध्यन्ते	वाजते, जुझतं

तियें सुकुरीं कुसुमे सुगंधें । शोभते भलीं ॥१८॥ (अ. १ ला)
सेट् व अनिट् या दोन्हीं वर्गांत सकर्मक व अकर्मक धातू येतात.
आत्मनेपदाचीं काहीं रूपें ज्ञानेश्वराच्या काळीं होतीं.

४५ विधिलिङ्

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
१ नमेय	णमेजा-ज, णमेजामि	_____	नमिजे
२ नमेम	णमेजाम	_____	नमिजे
३ नमेः	णमेजा, णमेजासि, णमेजाइ	णमी, णमिजसु	नमी, नमिजे, नमिजसु

४	नमेत	णमेजाह	णमेजहु	नमिजे
५	नमेत्	णमेजा—ज्जइ	णमेज	नमिजे
६	नमेरन्	णमेज्जा—ज्ज	—	नमिजे

वर्तमान मराठीत विधिलिङ् चागला राहिला आहे.

वर्तमान मराठी

महाराष्ट्री

१	मी जाइनजा, खाइनजा, जेवेनजा	जाजा, खाज्जा, जेमेज्जा
२	आही जाऊँज्जा, खाऊँज्जा, जेवूँज्जा	जाज्जाम, खाज्जाम, जेमेज्जाम
३	तू जाज्जा, खाज्जा, जेवज्जा	जाज्जा, खाज्जा, जेमेज्जा
४	तुर्ही — — — — —	जाज्जाह, खाज्जाह, जेमेज्जाह
५	तो खाज्जाइ, जाज्जाइ, जेवज्जाइ,	जाज्जइ, खाज्जाइ, जेमेज्जइ
६	ते खाज्जातील, ज ज्जातील, जेवज्जातील	जाज्जा, खाज्जा, जेमेज्जा

अलीकडील दादोवादि मराठी वैयाकरण विधिलिङ् चा हा ज्जा प्रत्यय जा कल्पून सहाय क्रियापद समजत. मराठीत उच्चारत सदा द्वित्त जा येता, हे त्यानी लक्ष्यात घेतले नाही. वर्तमान मराठीत अनुकरणाने जाईन, जातील, अशीं रूपे जा हा स्वतंत्र सहायधातु कल्पून होतात. त्याने ही दादोवादिकांची दिशाभूल झाली. ज्ञानेश्वरीत तिन्ही पुरुषी व दोन्ही वचनीं एक जेकारान्त च रूप आढळते. फक्त मध्यमपुरुषाच्या एकवचनीं क्वचित् ज्जसु हा प्रत्यय आढळतो, किंवा ई हा प्रत्यय आढळतो; जसें करिजसु, दीजसु, करीं, देईं, धरीं, ठेवीं, विचारीं इ इ. इ. (तू) जाज्जा, खाज्जा ह्याचे उच्चार खात्जा जात्जा असे हि सध्या करतात.

करिजे, जाणिजे, होइजे, हरिजे, पाहिजे, कथिजे, धरिजे, घेपिजे, राखिजे, जीविजे, निरखिजे, रोवजे, हाणिजे, गाइजे वगैरे शेंकडों रूपे विधि लिङ्गार्थी ज्ञानेश्वरीत आहेत.

हा लिङ् बीम्ब व होन्ल यांना ओळखतां आला नाही.

४६ आज्ञायां लोट्

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
१	इसामु, इसमु	—	हसों, हसूं

२	हतामो, हसह, हसेह	हसाहुँ	हसौँ
३	हस, हससु, हसेहि	हसु, हससु, हसेहि	हसीँ, हस, हससु
४	हसह	हसहु, हसेहु	हसा, हसौँ
५	हसउ	हसउ	हसो
६	हसतु	हसंतु, हसहिँ	हसतु
१	हणौँ, वानूँ, गणूँ, देखौँ		
२	हणौँ, वानूँ, गणौँ, देखौँ		
३	करीँ, जाण, कर, जाणैँ, आइक, आइकैँ (आइकेइँ=आइकेहि)		
४	पाहे, उपसाहे, देख, जाणसु, देईँ, दे		
५	देखौँ, अवधारा, आइकाँ, परियसाँ, करा, देयाँ, घेयाँ, नेयाँ		
६	जलो, फीटो, तूटो, असो, अवधारिजो, देओ, घेओ, जिओ, करो, करू		
६	देँतु, करितु, असतु, मारितु, घँतु, षँतु, जीँतु, पीँतु-थु		
	करसु, कीजसु वगैरे रूपें आत्मनेपदी आहेत.		
	वर्तमान मराठींत (१) हसों, (२) हसों, (३) हस,		
	(४) हसा, (५) हसो, (६) हसोत, अशीं रूपें होतात.		

४७ अनद्यतनभूते लङ् (सेट् व अनिट्)

	संस्कृत	प्राकृत	मराठी
१	आसम्, अहसम्	आसिं	(असँ) असँ, (हसँ) हसँ, करीँ
२	आस्म, अहसाम	आसीमो-आसीमु	असौँ, हसौँ, करूँ
३	आसीस्, अहसस्	आसि, आसीस्	असस, हसस, करीस
४	आस्थ, अहसत	—————	असा-साँ; हसा-साँ, कराँ
५	आसीत्, अहसत्	आसि	आत्मनेपद-असे, हसे, करी
६	आसन्, अहसन्	—————	परस्मैपद-असत, हसत, करीत
			असत, हसत, करीत

लङ् पुढें असतां, सस्कृतांत धातूच्या मार्गे जो अडागम होतो, तो मराठींत होत नाही; प्राकृतांत हि क्वचित होई. न होण्याकडे च प्राकृतांत प्रवृत्ति होती, ती मराठीनें अनपवाद कायम केली. भूतार्थे विहितस्य प्रत्यस्य स्थाने स्वरान्तात् ही, सी, हीअ इत्येत आदेशा भवति; व्यंजनान्ताद्वातोः परस्य भूतार्थे विहितस्य प्रत्यस्य स्थाने इअ आदेशो भवति. अडागमलोपो विकल्पेन भवति; यथा:—

अकार्षात्	=	कासी, काही, काहीअ, अकासी
अस्थात्	=	ठासी, ठाही, ठाहीअ, अठासी
अग्रहीत्	=	गेणिहअ

वैदिक लट् मध्ये हि कधीं कधीं अडागम होत नसे.

ह्या लङ् ला दादोबा रीतिभूत ह्मणे व तो मराठीतील जुन्या वर्तमानापासून ह्मणजे लट् पासून निघाला, असें प्रतिपादी.

उदाहरण:—

तव कृष्ण ह्मणे पांडुसुता । तो वैवस्वतु जें होता ।

तैं आह्मीं नसों ऐसी चित्ता । प्रतीति तुज ॥ ४० ॥

(अध्याय ४ था)

येथें ह्मणे (प्रथमपुरुष एकवचन) व नसों (उत्तमपुरुष अनेकवचन) अनद्यतनभूते लुङ् चें आहे.

तेथ तीन्ही लोक डडलित । मेरुमदार आदोलत ।

समुद्रजल उसलत । आकाशवेन्ही ॥ १५५ ॥

(अध्याय १ ला)

येथें डडलित, आंदोलत हीं लुङ् चीं प्रथमपुरुष अनेकवचनाचीं रूपें आहेत; व उसलत हें प्रथमपुरुषाचें एकवचन आहे.

१ अहसम् पासून मराठी (अ)हसँ. अन्त्य अँ चा ँ करण्याचा मराठीचा स्वभाव. तदनुरोधानें हसँ. हसँ असा उच्चार अशिष्ट अद्यापि करतात.

२ अहसानु पासून (अ)हसाँ, हसाँ.

३ अहसस् पासून (अ)हसस

४ अहसह पासून (अ)हसा

५ अहसत् पासून (अ)हसत किंवा (हसअ=हस=हसे) हसे
(हस उच्चार अशिष्ट लोक करतात).

६ अहसन् पासून (अ)हसँत, हसत

दादोबा, गोडबोले, बीम्स, व होन्ल हे सर्व ह्या लड् ला लट् समजत. परतु असमि (लट्) व असस (लड्) आणि हसति (लट्) व हसत (लड्) ह्यातील भेदाचें कारण काय, हा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न त्यानीं केला नाहीं.

वर्तमान मराठींत (१) हसें, (२) हसों, (३) हसस, (४) हसा,
(५) हसे, (६) हसत, अशीं रूपे होतात.

हा लड् वर्तमान मराठींत फार योजतात.

४८ भूते लुङ्

लुङ् चा मागमूस मराठींत विलकुल राहिलेला नाहीं. एक रूप मात्र राहिलें आहे. तें होत्या हें होय. हें अर्धमागधींतील आहे. परतु मराठींत ज्या अर्थी तें अद्याप आहे, त्या अर्थी महाराष्ट्रींत हि असावें.

अभूत् =अहोत्या=होत्या=होथा=होता=होता.

४७ व्या कलमांतील “ तो वैवस्वतु जें होता ” ह्या चरणातील होता हें रूप लुङ् चें आहे.

भवत् पासून झालेलें जें वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषण ‘ होत ’ त्याच्या धर्तीवर ह्या लुङ् ‘ होता ’ रूपाचीं तिन्हीं लिंगीं होता, होती, होतें, अशीं रूपे अनुकरणानें शानेश्वरकालीं च झालीं. लणजे ह्या रूपाच्या उगमाची आठवण शानेश्वरकालीं च बुजून कित्येक शतकें झालीं होती.

(लुङ्) होत्या=होता हें रूप बीम्स व होन्ल यांना माहीत नाहीं.

हें रूप वर्तमान मराठींत शाबूत आहे.

४९

अनद्यतनपरोक्षभूते लिट् मराठींत नाहीं. महाराष्ट्रींत किंचित् होता; जे एखद्या धातूने एपाददुसरे रूप होतें. तसे च मराठींत अत, आह
आहा असें अनद्यतनभूते लिट् चें रूप आहे; जसें:-

तो विश्वासं मारितां रिपु । निवद्वनि घातला दधु ।

आणि जेयाचा आहा कपु । तापसासि ॥१०५१॥ (अ. १८)

हणजे ज्यामुळे तापसाना कंप झाला.

संस्कृत

मराठी

१ आस

२ आसिम

३ आसिथ

४ आस

५ आस

आह (उच्चारदाकार्यार्थ आहा)

६ आसुः

अनद्यतनपरोक्षभूते लिट् चें साऱ्या ज्ञानेश्वरींत हें एक च रूप आहे. हें रूप वर्तमान मराठींत नाहीं.

५० प्रायो भूते निष्ठान्तप्रयोग एव प्राकृते दृश्यते.

महाराष्ट्रींत क्त व क्तवतु प्रत्यय लागून झालेलीं धातुसाधित विशेषणें भूतकालाचें घरे च काम करीत. तो च कित्ता मराठीनें—हणजे महाराष्ट्रीच्या नातीनें—गिरविला आहे. लङ् च्या वरोवरीनें क्त व क्तवतु प्रत्यय लागून झालेलीं धातुसाधितें मराठींत भूतक्रियादर्शनार्थ योजतात. ह्या क्त व क्तवतु प्रत्ययाचा प्रयत्न योग्य स्थलीं पुढें विस्तारानें केला आहे.

५१ अनद्यतनभविष्यति लुट्

संस्कृत

मराठी

१ पूरयितास्मि

पुरविताहें, पुरवितो (वर्तमान मराठी)

२ पूरयितास्मः

पुरविताहों, पुरवितों (व. म.)

३ पूरयितासि

पुरविताहासि, पुरवितासि, पुरवितास

(व. म.)

४ पूरयितास्थ

पुरविताहां, पुरवितों (व. म.)

५ पूरयिता

पुरविता, पुरविता (व. म.)

६ पूरयितारः

पुरविते, पुरविते—पुरवितेति (व. म.)

कसांतील रूपें वर्तमान मराठींत भूतहेतुहेतुमद्भावे योजितातः जसें, जर मी जातो तर तो येता.

सस्कृतांत हा काळ संयुक्त आहे. पूरयितृ ह्या नामाच्या प्रथमेच्या एकवचनाला अस् धातूच्या वर्तमानकालाचीं रूपें उत्तम व मध्यम पुरुषीं लावतात व प्रथम पुरुषीं लावीत नाहीत आणि प्रथम पुरुषाच्या अनेकवचनीं नामाचें प्रथमेचें अनेकवचन योजतात. तो च प्रकार हुबेहुब मराठींत होतो. हा लृट् वीम्स् व होन्ल् याना माहीत नाही. वर्तमान मराठी कवितेंत हें रूप योजतात; बोलण्यात क्वचित् येतें.

५२ भविष्यति लृट् अनिट्

	सस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
१	हसिष्यामि	हसेहिमि	हसँ+ल=हसैन
२	हसिष्यामः	हसेहिमो	हसँ+ल=हसँ
३	हसिष्यासि	हसेहिसि	हससि + ल=हससील
४	हसिष्यथ	हसेहित्था, हसेहिह	हसा + ल=हसाल
५	हसिष्यति	हसेहिइ	हसेइ+ल=हसैल
६	हसिष्यति	हसेहिँति	हसति + ल=हसतील

भविष्यति लृट् सेट्

	महाराष्ट्री	मराठी
१	करिस्सामि, करिहिमि	करीँ + ल=करीन
२	करिस्सामो—मु, करिहिमो	करँ + ल=करँ
३	करिस्ससि, करिहिसि	करिसि+ल=करिसील
४	करिस्सथ, करिहित्था	करा + ल=कराल
५	करिस्सइ, करिहिइ	करी + ल=करील
६	करिस्सति, करिहिँति	करिति+ल=करितील

करिहिमि=करिइँ=करीँ

करिहिमु=करिइँ=कर्युँ=करँ

करिहिसि=करिइसि=करिसि

करिहित्था=करिइहा=कन्या=करा

करिहिइ=करिइइ=करी

करिहिंति=करिइति=करिति=करिति

अशीं लुट् चीं महाराष्ट्रीपासून मराठीत रूपें निपजतात, तीं लट् च्या रूपासारखीं च कानाला भासतात. तेव्हा लट् रूपें व लुट् रूपें ह्यातील भेद दाखविण्याकरिता मराठीनें लुट् च्या रूपाना स्वार्थे ल प्रत्यय ज्ञानेश्वरकालीं विकल्पानें लावला. विकल्पानें लावला असे हाणण्याचें कारण कीं, ल प्रत्ययाखेरीज सार्धी लुट् चीं रूपें ज्ञानेश्वरीत सापडतात. शक ११२८ तील पाटण येथील शिलालेखात उघटे व वाहति हीं रूपें ल प्रत्ययाखेरीज लुट् चीं आहेत. स्वार्थे ल लागतो, हे वीम्स व होन्ल् याना सोपपत्तिक सांगता आले नाहीं.

वर्तमान मराठीत (१) हसेन, (२) हसूँ, (३) हसशील, (४) हसाल, (५) हसेल, (६) हसतील, अशीं रूपें होतात. हा लट् वर्तमान मराठीत फार योजतात.

५३ हेतुहेतुमद्भावे लृङ्

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
१ अकरिष्यम्	करिस्सम्	करी+इल=करीन
२ अकरिष्याम	करिस्सामु	कऱ्युँ=करुँ+इल=करुँ
३ अकरिष्यस्	करिस्सस्	करिस+इल=करिसील
४ अकरिष्यत	करिस्सह	कऱ्या=करा+ल=कराल
५ अकरिष्यत्	करिस्सइ	करी+इल=करील
६ अकरिष्यन्	करिस्सन्त	करित+इल=करितील

भूतकालातल्याप्रमाणें येथें हि अडागमाचा लोप झालेला आहे. लुट् चीं व लृङ् चीं रूपें सारखीं च दिसतात, इतकें च कीं अर्थात भेद आहे.

यद्यहमिदमकरिष्यम्=जर मी हें करीन, ह्या वाक्यात करीन हें लृङ् चें रूप आहे. हा लृङ् वीम्स व होन्ल् याना माहीत नाहीं.

येणेंप्रमाणें, (१) वर्तमाने लट्, (२) विधिलिङ्, (३) लोट्, (४) अनद्यतनभूते लङ्, (५) भूते लृङ्, (६) अनद्यतनभविष्यति लुट्, (७) भविष्यति लृट्, व (८) क्रियायाः अनिष्पत्तौ हेतुहेतुमद्भावे लृङ्, असे आठ लकार महाराष्ट्रीद्वारा मराठीत उतरले आहेत. पैकी भूते लृङ् चें होत्या=होता

एवढें एक च रूप राहिलें आहे. भविष्यति लट् व लृङ् यांचीं रूपें दिस-
ण्यात व बोलण्यात एक च भासतात; परंतु त्याचे उगम अगदीं निरनिराळे
आहेत. वर्तमाने लट् मध्ये परस्मैपद व आत्मनेपद आहे. विधिलिङ् व
लोट् यात हि मध्यमपुरुषाच्या एकवचनीं आत्मनेपद आहे. वर्तमाने लट्
आणि भविष्यति लट् व लृङ् ह्यात कित्येक धातू प्रत्ययांच्या पाठीमागे इडागम
घेतात व कित्येक घेत नाहींत. इडागम घेणाऱ्या धातूना सेट् व न घेणाऱ्याना
अनिट् ह्मणिलें आहे. कित्येक धातू वेट् ह्मणजे इडागम विकल्पानें घेणारे हि
आहेत. जसें:—

तो करी—	सेट्	} वेट्
तो उपकरे—	अनिट्	

हा इडागम घेण्याचा व न घेण्याचा किंवा विकल्पानें घेण्याचा गुण
मराठीनें महाराष्ट्रीपासून घेतला आहे. महाराष्ट्रींत हस् चें हसेमि व कृ चें
करिमि किंवा करेमि अशीं रूपें का होतात, तें उलगाडण्याचें काम येथें
अप्रस्तुत आहे. परंतु, हा प्रश्न प्राकृत भाषांच्या ऐतिहासिक व्याकरणात
विचार करण्यासारखा आहे. (१) लट्, (२) लिट्, (३) लृट्, (४)
लृट्, (५) लेट्, (६) लोट्, (७) लृङ्, (८) लिङ्, (९) लृङ्, व
(१०) लृङ्, असे मूळचे दहा लकार. पैकीं वैदिक लेट् सस्कृतात लोप
पावला होता. लिट् महाराष्ट्रींत बहुतेक लुप्त झाला होता; आणि लृङ् हि
लोपत च होता. विधिलिङ् व आशीर्लिङ् महाराष्ट्रींत एक झाले होते.
त्यामुळे (१) लट्, (२) लिङ् (३) लोट्, (४) लृङ्, (५) लृङ्,
(६) लृट्, (७) लृट् व (८) लृङ्, असे आठ च लकार ज्ञानेश्वरी मरा-
ठींत दृष्टीस पडतात.

५४ कर्मणि व भावे.

पहिला प्रकार.

सस्कृतांत कर्मणि धातूस थ, इय प्रत्यय लागतात. तत्स्थानीं महारा-
ष्ट्रींत प्रायः ज्ज, इज्ज आदेश होतो. त्याचा मराठींत ज आदेश होतो:

क्रिय=करिज्ज=करिज

गम्य=गमिज्ज=गमिज

क्रिय=किज्ज=कीज

करिज, गमिज, कीज ह्या कर्मणि धातूना बहुतेक सर्व लकार होतात.

कर्मणि गम्

गम्य=गमिय=गमिञ्ज=गमिज

लट्

	महाराष्ट्री	मराठी
१	गमिञ्जामि	गमिजँ
२	गमिञ्जामु	गमिजँ
३	गमिञ्जसि	गमिजसि
४	गमिञ्जह	गमिजा
५	गमिञ्जइ	गमिजे
६	गमिञ्जति	गमिजति

विधिलिङ्

१	गमिञ्जेज्जा	गमिजे
३	गमिञ्जेज्जासु	गमिजसु
६	गमिञ्जेज्जा	गमिजे

लोट्

१	गमिञ्जामु	गमिजँ
५	गमिञ्जउ	गमिजो
६	गमिञ्जंतु	गमिजतु

लृट्

१	गमिञ्जिहिमि	गमिजैन
५	गमिञ्जिहिइ	गमिजैल
६	गमिञ्जिहिंति	गमिजतील

कांहीं धातूंचीं कर्मणि रूपें

१	हरिसिञ्जइ = हरिषिजे	३	होईञ्जइ = होइजे
२	आरुव्विञ्जइ = आरुविजे	४	अनुभविञ्जइ = अनुभविजे

५ धरिज्जइ=	धरिजे	१३ बुद्धिज्जइ=	बुद्धिजे
६ जरिज्जइ=	जरिजे	१४ ठाविज्जइ=	ठेविजे
७ तरिज्जइ=	तरिजे	१५ गेण्हिज्जइ=	घेइजे
८ हरिज्जइ=	हरिजे	१६ भणिज्जइ=	ह्मणिजे
९ दिज्जइ=	दीजे	१७ करिज्जइ=	करिजे
१० रमिज्जइ=	रमिजे	१८ जिइज्जइ=	जीजे (जीव्)
११ लहिज्जइ=	लाहिजे	१९ जिणिज्जइ=	जीणिजे (जी)
१२ च्छिविज्जइ=सिविजे (स्पृश्)		२० मिज्जइ=	मिजे
	२१ जाणिज्जइ=	जाणिजे, नेणिजे	

वर्तमान कृदन्तः— गमिजत (ता-ती-तें)

भूत कृदन्तः— गमिजेल (ला-ली-लें)

भविष्य अव्ययी कृदन्तः— गमिजता

वर्तमान गद्य मराठींत हीं रूपें नाहींत; छुत झालीं. जाणिजे, ह्मणिजे, ह्मणजे वगैरे एखाददुसरें रूप राहिलें आहे. परंतु, वर्तमान पद्यांत हीं रूपें येतात.

ह्याचा अर्थ इतकाच कीं, पद्यांत पांच सहाशें वर्षांपूर्वीचीं रूपें योजिलेलीं चालतात. ह्या दृष्टीनें पहाता, संस्कृत नाटकांत, महाराष्ट्री पद्यांत व सौरसेनी गद्यांत योजिलेली ज्या अर्थीं आढळते, त्या अर्थीं महाराष्ट्री सौरसेनी-हून वृद्ध असावी, असें ह्मणणें भाग पडतें. ऐतिहासिकदृष्ट्या पहाता सौरसेनी महाराष्ट्रीहून प्राचीन आहे. प्रथमदर्शनीं हा विरोधसा भासतो खरा, परंतु, ह्याला उत्तर आहे, तें असें कीं, राजकीयदृष्ट्या महत्त्वाची व सर्वसामान्य भाषा कवितेंत योजून, सर्व देशातील व प्रांतातील श्रोत्यांना आपली कविता सारखीच कळावी, असा कालिदासादि कवींचा आशय असावा.

५५ कर्मणि व भावे

दुसरा प्रकार

महाराष्ट्रींत धातूला द्व किंवा व प्रत्यय लागून कर्मणि व भावे रूपें होतात. त्यांपासून मराठींत व प्रत्यय लागून कर्मणि व भावे रूपें होतात. भावे रूपें प्रथमपुरुषीं एकवचनीं तेवढीं चालतात. हा गुण मराठीनें संस्कृतापासून

घेतला आहे. मराठीत कर्ता प्रायः चतुर्थ्यन्त किंवा चकारान्ताच्या तृतीयान्त अस्तो.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
भूयते	हुव्वइ	होववे
लूयते	लुव्वइ	लववे
परिश्रूयते	परिसुव्वइ	परिसवे
जीव्यते	जिव्वइ	जिववे
जीर्यते	जीरइ	जिरवे
तीर्यते	तीरए	तरवे
पूर्यते	पूरइ	पुरवे
रम्यते	रम्मइ	रमवे
गम्यते	गम्मइ	गमे
गृह्यते	वेप्पइ	घेपे, घेववे
स्थीयते	ठीअइ	ठेववे
दृश्यते	दीसए	दीसे
लभ्यते	लभइ	लामे
स्पृश्यते	सिप्पइ	सिंपे
क्रियते	कीरइ	करवे
ज्ञायते	णव्वइ	जाणवे, नेणवे
भण्यते	भण्णइ	ह्णवे, ह्णिपे

मराठीत सर्व कर्मणि व भावे रूपें आत्मनेपादि व अनिट् असतात.

सबब,

हुव्वइ=हुव्वए=हुव्ववे=होववे

भण्णइ=भण्णए=भणवे

षाठीमागील वकारामुळें व अकारामुळें पुढील एकाराला वेकारादेश होतो.

भावे लट् व लङ्

सकर्मकः— मातें, तूतें, तेयाते, माझेन, तूझेन, तेयाचेन तें काम करवे,
करवे ना किंवा न करवे,

मातें इ. इ. तीं कामें करवति, करवति ना, इ. इ.

अकर्मकः— मातें इ. इ. हसवे, हसवे ना, न हसवे

लृट्

सकर्मकः— मातें काम करवैल
मातें कामें करवतील

अकर्मकः— मातें हसवैल

कृदन्तः— करवत, हसवत इ. इ.
करवल, हसवल इ. इ.

धेपे, नोडवे, रिगवे, घलवे, नांगवे, पसरवे, वचवे, इत्यादि अनेक
रूपें ज्ञानेश्वरींत आहेत.

प्रयोजक, सन्नन्त, नामधातू वगैरेचीं भावे रूपें होतात.

प्रयोजकः— करवि—करविव
मारवि—मारिव
हसवि—हसविव

ज्ञानेश्वरींत ह्या भावे रूपांचा मूळचा अर्थ राहून शिवाय कित्येक
स्थलीं शक्यार्थ हि प्रतीत होतो. वर्तमान मराठींत मूळचा अर्थ जाऊन
केवळ शक्यार्थ च तेवढा राहिला आहे.

होण्ल ह्या भावे रूपांना प्रयोजक समजे. परंतु हीं प्रथम-
पुरुषीं च तेवढीं कां चालतात, तें त्यानें लक्ष्यांत घेतलें नाहीं.

कर्मणिः— क्रियते =करिज्जइ=करिजे

भावेः — क्रियते =किरइ =करवे

प्रयोजकः—कारापयति=कारावेइ =करवी

तव्यत्ः— कर्त्तव्य =करव्व =कराव (वा-वी वें) (विशेषण)

प्रथमपुरुषीं एकवचनी भावे रूप सदा एकारान्त असतें, व प्रयोजक
रूप ईकारान्त असतें.

हा भावे वर्तमान मराठींत बोलण्यांत फार येतो.

प्रयोजक कर्मणि व भावे

{ आरोप्य=आरोपिज (आरोपिजे, आरोपिजो)
{ आरोप्य=आरोपव (आरोपवे)

{	कराप्य=करविज	(करविजे)
	कराप्य=करवव	(करववे)
{	मान्य= मानिज	(मानिजे)
	मान्य= मानव	(मानवे)

५५ णिच् प्रयोजनायां (सेट्)

मराठीत प्रयोजक धातू वनविण्याचे खालील प्रकार आहेत:—

(१) धातूच्या उपधेस वृद्धि किंवा गुण होऊन प्रयोजक बनतो; जसें,
फिट्—फेड, फुट्—फोड; भिड्—भेट, दप—दाप, पड्—पाड; भर—भार;
सुट्—सोड; मर—मार; मन—मान; लव—लाव; वच—वाच, उघडी—
उघाडी; इ. इ.

संस्कृतात णिच्चाचा अर्थ सर्व णिजन्त रूपात असतो च असा
नियम नाही. तो च प्रकार मराठीत होतो. दुसऱ्याकडून क्रिया
करविण्याचा हेतु प्रयोजक साधित धातूत असतो संस्कृत प्रयो-
जक साधित धातू सिद्ध समजून त्याची पुन्हा प्रयोजक रूपे मराठी
बनविते; जसें,

फेड—फेडविणे; फोड—फोडविणे; इ. इ.

ह्या प्रयोजक साधित धातूचा मराठीत साध्या धातूप्रमाणे उपयोग
होतो. बाकी महाराष्ट्रीत ही प्रयोजक रूपे होती; जसें,

प्रथमपुरुष एकवचन

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
* उद्धटापयति	उघाडइ	उघाडी
पातयति	पाडइ	पाडी
मारयति	मारइ	मारी
नाशयति	नासइ	नाशी
मानयति	माणइ	मानी
दर्पयति	दापइ	दापी
घटयति	घडेइ	घडी

(२) संस्कृत आपय, महाराष्ट्री आव पासून मराठीत अव आगम
धातूला होऊन प्रयोजक धातू बनतो; जसें,

प्रथमपुरुष एकवचन

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
* हसापयति	हसावेइ	हसवी
* रमापयति	रमावेइ	रमवी
* करापयति	करावेइ	करवी
* घटापयति	घडावेइ	घडवी
* हारपयति	हारवइ	हारवी
* गमापयति	गमावेइ	गमावी, गमवी(घालवी)
उत्थापयति	उट्टवेइ	उठवी
स्थापयति	ठवेइ	ठेवी, ठवी (अशिष्ट)
* हीरपयति	हीरवइ, हीरइ	हीरवी, हीरी
रोपयति	रोव्वेइ	रोवी

(३) संस्कृत प मराठींत प रहातो; जैसे,

संस्कृत	मराठी
आरोपयति	आरोपी
अपलापयति	अपलापी

(४) संस्कृत अय बदल मराठींत आल होतो, जैसे,
ग्राहयति घाली(घेआली)

प्रयोजना विवक्षित असतां, प्रयोजक धातू नियमानें सेट् असतात.

प्रथमपुरुष एकवचन

कर्त्तरि

लट्:—	हसवी
लिट्:—	हसविजे, हसविज्जा, हसवज्जा
लोट्:—	हसवो
लङ्:—	हसवी
लृट्:—	हसवीळ

कर्मणि

लट्:—	हसविजे
लोट्:—	हसविजो
लृट्:—	हसविजैल

हा प्रयोजक वर्तमान मराठीत कायम आहे.

५६ सन् प्रक्रिया

मराठीत इच्छार्थक धातू महाराष्ट्रीद्वारा आले आहेत:—

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
बुभुक्ष्	बुभुक्ख	बुभुक(णें)
चिकित्स्	चिइच्छ	चेच(णें)
पिपत्स्		प्यास
निदिध्यास		ध्यास
इत्स्		ईर
रित्स्		रेच

इतर क्रियापदाप्रमाणे ह्यांचे लकार होतात. हे सन्नन्त धातू वर्तमान मराठीत आहेत.

५७ यङ् प्रक्रिया

पौनःपौन्यवाचक धातू मराठीत फार आहेत. ते अर्थात महाराष्ट्रीतून व अपभ्रंशातून आलेले आहेत.

महाराष्ट्री	मराठी
ढंढल्ल	ढेंढालणें
डडल्ल	डंडलणें
ढुढुल्ल्	धुंडालणें
जग्ग्	जागणें
चकम्म	चँकवणें

भांभावणें, जगणें, गागजणें, केंकाटणें, बोंबलणें, गागणें, तुडुंबणें, तातडणें, चाचपणें, गागरणें, फोफावणें, लोलवणें, रोरवणें, खोकणें, वगैरे शेकडो धातू पौनःपौन्यवाचक आहेत.

हे धातू वर्तमान मराठीत आहेत.

५८ नामधातू

महाराष्ट्री	मराठी
दुःखामि	दुखेँ
सुहामि	सुहेँ
धवलइ	ढवले
सुकहि	सुके
सज्ञाअइ	साज्ञावें
सुहाअइ	सुहावे

कलासणें, दमदमणें, कडकडणें, कुरकुरणें, किरकिरणें, खळखळणें, धुमधुमणें, थरथरणें, वेगावणे, एकावटणे, धगधगणें, फुरफुरणें, मिसमिसणें, सळसळणें, सिमसिमणें, सुळसुळणें, दुखदुखणे, धुकधुकणें; वगैरे शेकडों धातू आहेत. परंतु, ह्याचा विस्तारानें उदापोह करणें शब्दसिद्धीच्या प्राप्तातलें आहे. संस्कृतात नामधातूना सर्व लकार होतात. परंतु त्यातल्या त्यात प्रथमपुरुष एकवचन प्रायः आढळतें. त्याच धर्तीवर साज्ञावणें, कळमळणें, वगैरे नामधातूचें प्रथमपुरुष एकवचन मराठीत योजतात.

वर्तमान मराठीत हे धातू शेकडों आहेत व होतात.

सप्तमान्हिक समाप्त

अष्टमान्हिक

६० कृदन्तें

कृदन्तें दोन प्रकारचीं; व्ययी व अव्ययी. व्ययी कृदन्तें वर्तमान, भूत व भविष्य ह्या तीन काळीं होतात. अव्ययी कृदन्तें भूत व भविष्य या दोन काळीं होतात. कित्येक व्ययी कृदन्तें तार्वकालिक असतात.

वर्तमान कृदन्तें

कर्तरि परस्मैपद अनिट्

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
भवत्	होन्त	होत

सत्	सन्त	सँत
* असत्	असन्त	असत
प्राप्वत्	पावन्त	पावँत
गत्	भणन्त	भणत
ददत्	देन्त	देँत

परस्मैपदातील वर्तमान कृदन्ताना पुल्लिङ्गी आ, स्त्रीलिङ्गी ई व नपु-सकलिङ्गी ँ आदेश होतात; व हे शब्द आकारान्त (पुल्लिङ्गी), ईका-रान्त (स्त्रीलिङ्गी) व ँकारान्त (नपुसकलिङ्गी) शब्दाप्रमाणे चालतात. क्वचित् अकारान्त नपुसक शब्दाप्रमाणे चालतात; जसें, वर्त्तत—वर्त्तते.

कर्तारि आत्मनेपद्

सस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
शिक्षमाण	सिखाण	सिहाण (णा, णी, णे)
कृष्यमाण	किस्ताण	किरसाण (णा, णी, णे)
जीवमान	जीवाण	जीवाण (णा, णी, णे)

ऋयमाण=किराण, जानान=जाण, इ. इ.

कर्तारि परस्मैपद् सेट्

करीत, मानीत, धरीत, घालीत, लिहीत, वगैरे सेट् क्रियापदांचीं वर्तमान कृदन्ते इत आगम होऊन होतात. आ, ई, ँ हे प्रत्यय पुं-स्त्री-नपुसकलिङ्गी अनुक्रमे लागतात. जसें, कुर्वत्—करिन्त—करीत. ईकार महाराष्ट्रीतून आला आहे.

कर्माणि वर्तमान कृदन्ते

होइजत, असिजत, हाणिजत, पाविजत, करिजत, इत्यादि.

प्रयोजक वर्तमान कृदन्ते

हसवित, ह्णवित, करवित इ. इ. इ.

भावे वर्तमान कृदन्ते

हसवत, ह्णवत, करवत, इत्यादि

हीं वर्तमान कृदन्ते वर्तमान मराठीत जशींचीं तशीं आहेत.

६२ भूतकृदन्तै

परोक्षानद्यतन भूताचीं कृदन्तै मराठीत नाहींत. कारण परोक्षानद्यतन भूत मराठीत नाहीं व महाराष्ट्रीत बहुतेक नाहीं च.

सामान्यभूतकालार्थक कृदन्तै संस्कृतांत क्त (त) व क्तवतु (तवत्) हे दोन निष्ठाप्रत्यय धातूला लागून होतात. पैकीं क्तवतु प्रत्यय कर्तारि होतो आणि क्त प्रत्यय कर्मणि व भावे होतो. तो च प्रकार मराठीत होतो. इतकें च कीं मराठी, महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यात भूतकृदन्ताना जे आदेश होतात, त्यावर आपली इमारत रचते. कधीं महाराष्ट्रीतील रूपें जशींचीं तशीं च घेते व कधीं महाराष्ट्रीतील रूपाच्या शेवटला अ गाळते. परंतु सदा निष्ठाप्रत्ययांना किंवा त्यांच्या महाराष्ट्रीतील रूपांना ल हा स्वार्थी प्रत्यय जोडते.

अनिट्

(१)

जेथें महाराष्ट्रीतील अंत्य कायम रहातो

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
तत्त	तत्त	तात+ल=तातल
खात	खत्त	खातल
गुफित	गुत्थ	गुथल
त्रुटित	तुट्ट	तुटल
पतित	पड्ड	पडल
कृष्ट	कड्ड	काडल
खात	खण्ण	खाणल, खणल
सिक्त	सिक्त	सीतल

(२)

जेथें महाराष्ट्रीतील अ चा लोप होतो

जात	जाअ	जाअल=जाहल=जाल (जाअ+ल)
आगत	आअअ	आल

कृत	किअ	केल (किअ+ल=क्यल =केल)
नीत	णिअ	नेल (णिअ+ल)
मृत	मिअ	मेल (मिअ+ल)
स्नात	न्हाअ	न्हाल
स्थित	ठिअ ठ	ठेल

(३)

जेथें संस्कृतातील त रहातो

शुहीत	गेण्हिअ	घेतल
उपात्त	पात्त	पातल
आत्त	आत्त	आतल
हित	हिअ	हितल
जित	जिअ	जितल
भूत	होअ	भूतल(ला-ली-लें)
उदित	उदिअ	उदैल(उदिअ+ल)

सेट्

(१) जेथें महाराष्ट्रांतील अंत्य अ विकल्पानें कायम रहातो.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
कारापित	कराविअ	करवियल, करविल
विज्ञापित	विण्णाविअ	विनावियल, विनविल
मानित	माणिअ	मानियल, मानिल
लिखित	लिहिअ	लिहियल, लिहिल
अर्पित	अप्पिअ	अर्पियल, अर्पिल

करवियल इत्यादि रूपें ज्ञानेश्वरीच्या तीनशें वर्षे पूर्वीचीं आहेत.

(२) जेथें संस्कृतातील अंत्य त विकल्पानें कायम रहातो

भणित	भणिअ	हणितल, हणियल (काव्य)
------	------	----------------------

सख्यापित	संघविअ	सांघितल, साधियल (काव्य)
हारित	हारिअ	हारितल, हारियल (काव्य)
शात	—	जाणितल, जाणियल

ह्वाणितल=ह्वाणतल=ह्वाटल असें रूप वर्तमान मराठीत झालें आहे (ह्वांतल अशिष्ट).

(३) जेथें महाराष्ट्रींतील अत्य अ कायमचा गेला आहे

बधित	बाधिअ	बाधिल (बाधियल)
रक्षित	रक्खिअ	राखिल (राखिअल)
उत्तारित	उतारिअ	उतारिल
	उतरिअ	उतरिल
योजित	जोड्ढिअ	जोडिल
विहित	विहिअ	विहिल

(४) कित्येक रूपें महाराष्ट्रींतील किंवा सस्कृतातील रूपाना ल प्रत्यय लागून बनलीं आहेत. त्यात तकार किंवा अकार दिसत नाहीं, त्यामुळें सकृद्दर्शनी तीं विचित्र वाटतात इतकें च.

	सस्कृत	महाराष्ट्री-अपभ्रंश	मराठी
दाः-	दत्त	दिन्न	दिन्नल, दिन्हल, दि- घल, दिल (वर्तमान)
धाव् -	धावित	धाविण्ण	धाविन्नल
भण् :-	भणित	भणिण्ण	ह्वाणिन्नल
उड्ढीः-	उड्ढीन	—	उडिन्नल, उडल(वर्त.)
शः-	शीर्ण	सिण्ण	सिनल
स्तः-	स्तीर्ण	तण्ण	ताणल
मीः-	मीन	—	मिनल
पच् :-	पक्क	पक्क, पिक्क	पिकल, पाकल, (प्रयो- जक) पिकेल (पिक्कवि- ल=पिकइल)

सख्यापित	संघविअ	सांघितल, साघियल (काव्य)
हारित	हारिअ	हारितल, हारियल (काव्य)
ज्ञात	—	जाणितल, जाणियल

ज्ञाणितल=ज्ञणतल=ज्ञटल असें रूप वर्तमान मराठीत झालें आहे (ज्ञांतल अशिष्ट).

(३) जेथें महाराष्ट्रींतील अत्य अ कायमचा गेला आहे

बधित	बाधिअ	बाधिल (बाधियल)
रक्षित	रखिअ	राखिल (राखिल)
उत्तारित	उतारिअ	उतारिल
	उत्तरिअ	उतरिल
योजित	जोडिअ	जोडिल
विहित	विहिअ	विहिल

(४) कित्येक रूपें महाराष्ट्रींतील किंवा संस्कृतातील रूपांना ल प्रत्यय लागून बनलीं आहेत. त्यांत तकार किंवा अकार दिसत नाही, त्यामुळे संकृद्दर्शनी तीं विचित्र वाटतात इतकें च.

	संस्कृत	महाराष्ट्री-अपभ्रंश	मराठी
दाः-	दत्त	दिन्न	दिन्नल, दिन्हल, दि- धल, दिल (वर्तमान)
धाव्-	धावित	धाविण्ण	धाविन्नल
भण् :-	भणित	भणिण्ण	भणिन्नल
उड्डीः-	उड्डीन	—	उडिन्नल, उडल(वर्त.)
शुः-	शीर्ण	सिण्ण	सिनल
स्तुः-	स्तीर्ण	तण्ण	ताणल
मीः-	मीन	—	मिनल
पच् :-	पक्क	पक्क, पिक्क	पिकल, पाकल, (प्रयो- जक) पिकेल (पिकवि- ल=पिकइल)

भिद् :-	भिन्न	—	भिनल
फण् :-	फाट	—	फाँटल
अव् :-	ऊत	—	उतल
उत्पद:-	उत्पन्न	उप्पण	उपनल
नीः—	नीत	—	नीणिल
युध् :-	युद्ध	—	जुद्धिन्नल

(५) कित्येक धातू ल प्रत्ययाच्या आधीं उच्चारसौकर्यार्थ आ लावतात.

संस्कृत	महाराष्ट्री-अपभ्रंश	मराठी
भी	बिह्	बिहाल, भियाल, भ्याल
निरी	निगा, रिगा	निगाल रिगाल,
बुड्	—	बुडाल
भण्	—	झणाल (वर्तमान)
जी	—	जीआल
पा	—	पिआल
ज ६	—	जिराल
वी	—	विआल

वी-वीत-वीअ पासून, पाहिलें तर, विअल, वियल असें रूप व्हावें. परंतु उच्चारदाढ्यार्थ अ ची वृद्धि करून विआल असें रूप बनलें आहे.

वरील रूपावरून दिसून येईल कीं अनिट् धातूच्या रूपाच्या ल प्रत्यया-मार्गे इ नसते व सेट् धातूच्या रूपाच्या ल प्रत्ययामार्गे इ असते. इकारयुक्त रूपें नियमानें सकर्मक धातूंचीं आहेत तेव्हा असा नियम पडला कीं सकर्मक धातूंचीं निष्ठारूपें इकारयुक्त करावयाची व अकर्मक धातूंचीं निष्ठारूपें इकारविरहित करावयाचीं, जसें,

अकर्मक	सकर्मक
बाधल	बाधिल
जोडल	जोडिल
विशेषल	विशेषिल

विकरल

केल

आकलल

आकलिल

येथे वृद्धित - तुट्ट - तुटल प्रमाणें जेड्डु, विशेष्य, विकर, आकल अशीं निष्कारणें अकर्मक धातूची कल्पून व्यवहार कलेला आहे. त्यामुळे केवळ धातूचा च ल प्रत्यय जोडल्याचा भास हातो. हीं सर्व कृदन्ते कर्मणि व भावे होतात.

कचित् स्वरार्थातार्थ द्वित्त ल्ल ज्ञानेश्च ० त आढळतो, जमें, पाहल्ला.

हीं भूतकृदन्ते वर्तमान मराठींत कवितेंत जर्गीचीं तशीं आहंत. ध.विन्नल वगैरे रूपे वर्तमान मराठींत बोलण्यात व गद्यत सध्या नाहींत.

कर्मणि भूतकृदन्ते

कर्मणि जकारान्त रूप घेऊन व त्याला सेट् समजून इकार लावतात व नंतर ल (तल=अल=ल) प्रत्यय लावतात.

अनु + विज + इ + ल = अनुभविजेल (ला-ली-लें)

दीज + इ + ल = दीजेळ (ला-ली-लें)

जुझ + इ + ल = जुझेळ (ला-ली-लें)

तुदादि वर्गातील धातूंस कर्तरि व कर्मणि य आगम होतो, तेव्हां

युध्यते (कर्तरि) = जुझए = जुझेळ (ला-ली-लें)

युध्यते (कर्मणि) = जुझए = जुझेळ (ला-ली-लें)

पिकल-पिकेल; उपजल-उपजेळ, दिसल-दिसेल, लोपल-लोपेल; वगैरे कर्तरि व कर्मणि रूपें होतात.

वर्तमान मराठींत कवितेंत हीं रूपें कचित् आढळतात, बोलण्यात नाहींत.

प्रयोजक कृदन्ते

करवियळ = करविल (ला-ली-ळ)

पा.गुठविठय = पा.गुठैळ (ला-ली-लें)

निराविलय = नरेपिठ (ला-ली-ल)

आभारवियळ = आभारैळ (ला-ली-लें)

शिक्ष्यावियळ = शिक्षापिल (ला-ली-ल)

करविजेल (ला-ली-लें), निरोपिजेल (ला-ली-लें). इ. इ. इ.

भावे भूत कृदन्तें

करव-करवल (ला ली ले)

हसव-हसवल (ला ली लें)

प्रयोजक भावे

करविव-करविवल (ला ली ल)

हसविव-हसविवल (ला ली-ल)

हीं सदा प्रथमपुरुषों चलतात

प्रयोग

हीं कृदन्तें मराठींत कर्मणि व भावे योजतात, लक्षणजे प्रथमपुरुषाच्या एकवचनी व अनेकवचनीं योजतात. कर्ता सदा तृतीयान्त असतो.

मियाँ, तुवाँ, तेणें, तिया आझीं, तुझीं, तेहीं, तिहीं	=	काम केलें, कामें केलीं स्त्री केली, स्त्रिया केलिया खाबु केला, खाबु केले
--	---	--

वर्तमान मराठींत ह्या कृदन्त विशेषणाची सता तृतीया व सति सप्तमी किंवा सते चतुर्थी होते:—

सत. तृतीया

एकवचन	अनेकवचन
त्यानें काम केलेन	त्यानीं काम केलेनीं
त्यानें कामें केलींन	त्यानीं कामें केलींनीं
त्यानें स्त्री केलींन	त्यानीं स्त्री केलींनीं
त्याने स्त्रिया केल्यान	त्यानीं स्त्रिया केल्यानीं
त्याने खाबु केलान	त्यानीं खाबु केलानीं
त्याने खाबु केलेन	त्यानीं खाबु केलेनीं

सति सप्तमी

(ज्ञानेश्वरी मराठी) कामें, काम केलेया, केलिया = कामें, काम केल्या
(वर्तमान मराठी)

सते चतुर्थी

कामें, काम केलेया, केलिया=कामें, काम केल्या, केल्यास (व.म.)
 हीं कृदन्तै कर्मणि असत्यासुळें कर्म पुं-स्त्री-नपुसक असेल त्याप्र-
 माणें एकवचनी व अनेकवचनी आ-ए, ई-इया, ऍ-ई, हे प्रत्यय लागतात.
 केलक-केले, केली-केलिया, केल्ले-केली

प्राकृतात प्रयोजक कर्मण कृदन्ताचीं दोन रूपें होतात, त्यावरून मराठीत हि दोन होतात.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
कारित	कारिअ, कराविअ	करिवल (कारिअल), करविल (करवियल)
हासित	हासिअ, हसाविअ	हासिवल (हासिअल), हस- विल (हसवियल)
शोषित	सोसिअ, सोसविअ	शोषिवल, शोषविल
तोषित	तोसिअ, तोसविअ	तोषिवल, तोषविल

६१ कर्त्तरि क्तवतु

क्तवतु प्रत्यय कर्त्तरि होतो.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
कृतवान्	किअवां	किअ+ल+अँ=किअलँ=केलँ

पुलिंग

१ अहं स्नान कृतवान् अस्मि=	मीं स्नान केलँ
२ वयं स्नान कृतवन्तः स्मः=	आह्मीं स्नान केलँ
३ त्व स्नान कृतवान् असि=	तू स्नान केलँसि, केलासि
४ यूथ स्नानं कृतवन्तः स्थः=	तुह्मीं स्नान केलँ, केला
५ स स्नान कृतवान् अस्ति=	तो स्नान केला
६ ते स्नानं कृतवन्तः सति=	ते स्नान केले

आकारान्त पुल्लिङ्गी शब्दाप्रमाणे च आकारान्त पुल्लिङ्गी शब्दाच्चै प्रथमेचै अनेकवचन एकारान्त होतेः केलौ--केले

मीं स्नान केलौ, हा प्रयोग सध्या अशिष्ट लोकांत ऐकू येतो; शिष्ट लोकांत नाही.

स्त्रीलिङ्ग

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
कृतवती	किअवइ	किअ+ल + अइ=केल अइ= =केल+ई+अइ= केलीए=केल्ये

- १ अह स्नान कृतवती अस्मि= मीं स्नान केलीए
- २ वयं स्नानं कृतवत्यः स्मः= आह्मीं स्नान केलौ
- ३ त्व स्नानं कृतवती असि= तू स्नान केलीएसि
- ४ यूयं स्नानं कृतवत्यः स्थः= तुह्मीं स्नान केल्य, केलिया
- ५ सा स्नानं कृतवती अस्ति= ती स्नान केली
- ६ ताः स्नानं कृतवत्यः सति= त्या स्नान केलिय

मराठीत स्वार्थे ल प्रत्यय लागून क व कवतु ह्यांचीं रूपे महाराष्ट्री-द्वारा कशीं उत्पन्न होतात, हे बीम्स व होन्स यांना बिलकुल समजले नाही.

वर्तमान मराठीत " मीं स्नान केलौ " हा प्रयोग नाही व केलासि बद्दल केलास होते.

६२ भविष्य कृदन्ते कर्त्तरि

(१) होष्यमाण हे एक च भविष्य कृदन्त महाराष्ट्रीतून मराठीत आले आहे.

(२) कर्त्तृ, भोक्तृ, यातृ वगैरे शब्दांतील तृ प्रत्ययाच्या ऐवजीं णृ-णार प्रत्यय लागून एक भविष्य कृदन्त मराठीत होते. भर्तृ ह्या शब्दाचे अपभ्रंश-द्वारा भत्तार, भातार, भत्तारि, असें रूप मराठीत होते. त च्या ऐवजीं ण करून भरणार असें रूप मराठीत होते. हीं णार प्रत्ययान्त रूपे विशेषणें

असतात तेव्हां त्यांना पुं-स्त्री-नपुंसकलिङ्गों आ, ई, ऐ हे प्रत्यय अनुक्रमेण लागतात. जेव्हा विशेषणं नसतात, तेव्हां अनद्यतनभविष्यति लुट् प्रमाणे ह्याचा प्रयोग हातो. संस्कृतात लुट् मध्ये तृ चें अथमेव एकवचन प्रथम-पुरुषाच्या अनेकवचनावतिरिक्त सर्व लिङ्गों सर्व पुरुषों व सर्व वचनां योजतात. त्याप्रमाणे च मराठीत तर णार सर्वत्र योजतात, जसे,

लुट्

संस्कृत	मराठी
१ कर्त्ता अस्मि	करणार
२ कर्त्ता त्मः	करणार
३ कर्त्ता असि	करणार
४ कर्त्ता स्थ	करणार
५ कर्त्ता	करणार
६ कर्त्ताः	करणार

वाटेल तर मराठीत आह ह्या क्रियापदाचीं वर्तमानकाळाचीं रूपे जोडतात. परंतु न जोडलीं असता चालते. ह्याणजे लुट् चे सर्व गुण ह्या णार मध्ये आहेत. तेव्हा ते संस्कृत लुट् चें वंशज आहे, ह्यात संशय नाही.

तृ चा अपभ्रंश ता होऊन पुरविता असें हि रूप होतें व त्याला हि लुट् चे सर्व गुण अमलेले दिसतात. तेव्हा, ता आणि णार अशीं दोन रूपे मराठीत अनद्यतनभूते लुट् चीं विद्यमान आहेत. पैकीं णार हे रूप ज्ञानेश्वराच्या अभंगात येतें हा णार प्रत्यय मराठीनें कोठून आणला किंवा नवा स्वयस्फूर्तीनें बनविला, तें सांगता येत नाही बहुशः हा ज्ञानेश्वरीहून हि जुना आहे. ह्या लुट् चा पत्ता बीम्स व होन्ल यांना लागला नाही. हा भविष्य वर्तमान मराठीत फार योजतात.

६३ भविष्य कृदन्तें

कर्मणि व भावे

संस्कृतांत तव्यत् (तव्य), अनीयर् (अनीय,), दत् (य), क्यप् (य), प्यत् (य), आणि केलिमर (एलिम), असे प्रत्यय ह्या कर्मणि व भावे कृदन्ताचे आहेत. क्वचित् कर्त्तरि प्रयोग होतात.

(सं.) तव्य=(महा.) अव्व=(म.) आव.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
कर्तव्य	करिअव्व	कराव
हसितव्य	हसिअव्व	हसाव
भवितव्य	होइअव्व	होआव

अपभ्रंशात् इएव्वउँ, एव्वउँ, एवा असे प्रत्यय असून, त्यांचें अनुकरण मराठी करित नाही; महाराष्ट्रीचें अनुकरण करते.

विशेषणें असल्यामुळें ह्याना पु-स्त्री-नपुसकीं आ, ई, ऍ हे प्रत्यय अनुक्रमें लागतात.

कर्मणि

त्यानें काम करावें
 त्यानी काम करावें
 त्यानें कामें करावीं
 त्यानीं खांब तासावा
 त्यानीं खांब तासावे
 त्यानें भुई उकरावी
 त्यानीं भुया उकराविया-व्या

भावे

त्यानें } जगावें, मरावें, रहावें, हसावें इ. इ.
 तिनें } वसावें, रडावें, पडावें, लवंडावें.
 हिणें } देयावें, घेआवें, सुआवें, गावें, यावें, जावें.
 त्यानीं }

कर्तरि

तो दूध प्यावा, असें मी इच्छितों
 ती लुगडें नेसावी, असें तो ह्मणतो
 इ. इ. इ.

आ कृदन्ताच्चा नामाप्रमाणें उपयोग होतो:—करावें लागे, सांगावें फावे, करावें होय, नाही. हे भविष्य कृदन्त वर्तमान मराठीत फार योजतात.

(संस्कृत) अनीय=(मराठी) अणिय=णें

दर्शनीय

दरुणिय, देखण (णा-णी-णें)

कशनीय

कसणिय

शिक्षणीय

सिहाणिय

दसणिया, कसणिया, सिहाणिया, वगैरे सर्वोन्नार्थक प्रयोग नामदेव तुकाराम ज्ञानेश्वर यांच्या अभगात येतात.

करणीय=करणें, वहणीय=बोलणे, मरणीय=मरणें वगैरे रूपें ह्या प्रत्ययाचीं मराठींत आहेत इद कर्म मे करणीय मस्ति=हें काम मला करणें आहे. हां ल्युट् (अन) प्रत्ययासारखा च भासतो, परंतु त्याहून भिन्न आहे. हा सकर्मक असल्यास कर्म घेतो; ल्युट् घेत नाही.

हें कृदन्त वर्तमान मराठींत फार योजतात.

य=ज

य पासून निघालेलीं जकारान्त कृदन्ते सध्यां मराठींत नामें झालीं आहेत व कृदन्तत्वाची त्यांची ओळख बुझाली आहे.

संस्कृत	प्राकृत	मराठी
पेय	पेज्ज	पेज (स्त्री.)
शय्य	सेज्ज	सेज (स्त्री.)
खाद्य	खाज्ज	खाजें
माद्य	माज्ज	माज
कार्य	कज्ज	काज (ज्ञानेश्वरींत प्रश्नार्थक)
वाह्य	वोज्ज	वोहें
मेय	मेज्ज	मेज (मोजण्याचें)
आर्य	अज्ज	अजा
वाद्य यंत्र	वज्ज यंत्र	वाजत्रें
वध्य	वाज्ज	वाझ
गुह्य	गुज्ज	गूज
भोज्य	भोज्ज	भोजें

६४ अव्ययी कृदन्ते

अव्ययी कृदन्ते भूतार्थी किंवा भविष्यार्थी असतात.

भूतार्थी

क्त्वा (त्वा), ल्यप् (व) व णमुल् (अम्) हे प्रत्यय लागून संस्कृतात भूतार्थी अव्ययी कृदन्तें होतात.

(सं.) त्वा=(महा.) ऊण=(म.) ऊन, ऊनि, उनि.

संस्कृत	मह राष्ट्री	भराठी
जी:- जित्वा	जेऊण	जिणून
भू:- भूत्वा	होऊण, होअऊण	होऊन
हस्:- हसित्वा	हसिऊण	हसून
दृश्:- दृष्ट्वा	दट्टण दृ	दाटून
पा:- पीत्वा	पाऊण	पिऊन
दर्शय्:-दर्शयित्वा	दाऊण	दावून
गृह्:- गृहीत्वा	घेत्तूण	घेऊन

अपभ्रशात करेवि, पालेवि वगैरे इकारान्त अव्ययें होतात त्यांच्या धर्तीवर ऊन प्रत्ययान्त अव्ययाला ज्ञानेश्वरीत इकार हमेश लागतो:-जिणूनि, हसूनि, इ. इ. केवळ अकारान्त ऊन प्रत्ययान्त अव्यय ज्ञानेश्वरीत नाही.

अपभ्रशात पिणु पिणु, विणु असे उकारान्त प्रत्यय ह्या अव्ययाचे आहेत, त्यांच्या धर्तीवर ज्ञानेश्वरीत हि वारवार ह्या अव्ययाला उकार पाद-पूरक लागतो.-करुनु, घेउनु, हसुनु, इ. इ.

केवळ य प्रत्यय लागून ज्ञानेश्वरीत भूतार्थी अव्ययी कृदन्तें होत नाहीत. मागधीत होतात. त्यापैकी कियेकात इया हा प्रत्यय लागतो, जसे, पेहिया, सोंपेहिया, समुपेहिया, अणुपालिया. सप्रेक्ष्य=सोंपेहिय=सोंपेहिया.

क्ष्य=क्षिय. य=इय. इय+आ=इया. अशा परपरेनें हा य प्रत्ययोत्पन्न इया प्रत्यय झाला आहे. त्याचा उपयोग ज्ञानेश्वरीत ऊन प्रत्ययाला पादपूरक झणून होतो. हे इया पादपूरक अर्ती अनुनासिक घेऊन इयाँ असें रूप नियमानें धारण करतें.

घेऊन+इयाँ=घेऊनियाँ

झणून+इयाँ=झणूनियाँ

सारांश, त्वा प्रत्ययापासून झालेला ऊन व य प्रत्ययापासून झालेला

इया असे दोन्ही प्रत्यय ज्ञानेश्वरी मराठीत एकामागून एक एकदम लागतात व दोन्ही चालींचा बोज एकदम राखतात.

एका कर धातूच्या भूतार्थी अव्ययी कृदन्ताचीं रूपें इतकीं होतात:—

करून, करुन, करुनि; करुनि, करुनु, करुनु, करुनियाँ, करुनियाँ, करुनी, करुनी; पैकीं करुन, करुन हीं रूपें ज्ञानेश्वरीत नाहींत; वर्तमान मराठीत आहेत. इ ज्ञानेश्वरानंतर सुटली.

प्रयोजक साधित धातूंचीं रूपें, हणौनि, हणवून; करौनि, करवून; हसौनि, हसवून; जागौनि, विकासौनि अशीं होतात व त्याच्या शेवटीं इ, उ व इयाँ हीं पादपूर्वें लागतात.

नोहुनि, नेदुनि, वगैरे अकरणरूपें होतात.

धातूच्या मार्गे उपसर्ग असता थ प्रत्यय भूतार्थी अव्ययी कृदन्त होण्यास संस्कृतात जरूर असतो. त्याचा मागमूस मराठीत कांहीं शब्दात राहिला आहे.

झट्कृत्य = झडकरिअ = झडकरि = झडकर (वर्तमान मराठी)

झाकृत्य = झाकरिअ = झाकरि = झाकर (,, ,,)

घो कृत्य = घोकरिअ = घोकरि = घोकर (,, ,,)

क्त्वा = क्त्वा = क्त्वा

अर्धमागधीत क्त्वा चा अपभ्रंश क्त्वा होऊन हें कृदन्त होतें; जसें,

वंदित्वा = वदित्वा

गत्वा = गंत्वा

नीत्वा = नेत्वा

ज्ञानेश्वरीत धातूच्या पुढें क्त्वा प्रत्यय लागून भूतार्थी अव्ययी कृदन्त होतें; जसें,

वंदित्वा = वंदित्वा

यात्वा = जात्वा

नीत्वा = नेत्वा

कृत्वा = करित्वा

युद्वा = युक्षत्वा

उदाहरण,

कां कामना हिं न करितां । अवसांत घडे पांडुसुता ।

परि वायकाड न जुझता । लागे जैसें ॥ १०३ ॥

गुल नेणता तोडीं । घातला दे चि गोडी ॥ १०४ ॥

(अध्याय १८ वा)

हैं रूप वर्तमान मराठींत फार येतें.

क्त्वा=त्ताणं=तानाँ

अर्धमागधींत क्त्वा चा त्ताण अपभ्रश होतो.

भूत्वा=भविस्ताणं

कृत्वा=करेत्ताणं

त्या च धर्ताँवर मराठींत क्त्वा, त्ताण, तानाँ अशा परपरेनें आलेला ताना प्रत्यय धातूना लागून भूतार्थी अव्ययी कृदन्ते होतात.

भूत्वा=होतानाँ

यात्वा=जातानाँ

नीत्वा=नेतानाँ इ. इ.

हैं रूप वर्तमान मराठींत अति येतें.

६५ भविष्य अव्ययीं कृदन्त

तुम्=उम्=उँ, ऊँ

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
जेतु	जिणित	जिणूँ
शहीतु	धेत्तु	धेउँ
रमितु	रमित	रमूँ
मर्तु	मारित	मरूँ
ज्ञापयितुं	जाणावेउं	जाणवूँ
निर्मापयितुं	णिम्मावेउ	निर्मवूँ
निर्मातुं	णिम्माउ	निर्मूँ
कर्तु	काअउं	करूँ

जिणों, घेओँ, रमों, जाणवों, करों अशीं हि रूप सांपडतात.
करें, मरें, अशीं न्हस्व रूपें हि होतात.
हें कृदन्त वर्तमान मराठींत अति येतें.

६६ संयुक्त क्रियापदें

व्ययी कृदन्ताच्या पुढें अस् व भू वगैरे धातूच्या रूपाची जोड देऊन संयुक्त क्रियापदें होतात. तेव्हा प्रथम अस् व भू ह्या धातूचे लकार देतों.

अस्

लट्:—	१ असेँ. २ असूँ, असौँ. ३ असति. ४ असा-साँ. ५ असे, आधि. ६ असंति, असति, आधि.
विधिलिङ्:—	असिजे, असज्जा.
लोट्:—	१ असौँ सूँ. २ असौँ. ३ अस. ४ असा-साँ. ५ असो. ६ असतु.
लङ्:—	१ असेँ. २ असौँ ३ असस. ४ असा-साँ. ५ असे. ६ असत.
लुट्:—	असता, असणार
लृट्:—	१ असैन. २ असूँ. ३ असतील. ४ असाल. ५ असैल. ६ असतील.
कर्मणि:—	असिजे, असिजो, असिजैल, असिजत, असिजेलें
प्रयोजक:—	असविणें
व्ययी कृदन्त:—	असत (तां ती तें), साँत (साँता-ती-तें) आथिल (ला ला लें), असल (ला ली-लें), (लॉ-ल्यें लें), असाव (वा-वी-वें).
अव्ययी कृदन्त:—	असूनि, असताँ, असूनियाँ, असूँ.
भावे, शक्यार्थक:—	असवे.

नस्

वरच्या प्रमाणें.

आह् (अस् चें हकारान्त रूप)

लट्:—१ आहँ. २ आहौँ. ३ आहासि, आहेति. ४ आहा-हौँ. ५ आहे. ६ आहाति.

इतर लकार नाहींत.

- १ नास्मि=नाहिं-हीं
 ५ नास्ति=नाथि=नाहिं-हीं
 ६ नसति=नाथि=नाहिं-हीं

ज्ञानेश्वरीत नाहीं ह्या शब्दाचा क्रियाविशेषणाप्रमाणें हि उपयोग होतो.

“ नाहींत ” हा शब्द ज्ञानेश्वरीत नाहीं, आधुनिक आहे. “ दोन्ही नाहीं ” असा अनेकवचनी प्रयोग अध्याय २ ओवी १०५ येथें आला आहे. हा क्रियाविशेषण नाहिं हीं नापि पासून निघालेला आहे.

भू

लट् :- १ होई-ई, होए-ये. २ होऊं-वों. ३ होसि. ४ हो-
 आ-वा, व्हा. ५ होइ-ई, होए ये. ६ होंति (व्हांति)

विधिलिङ :- होज्जा, होइजे

लोट् :- १ हों, होऊं-वों. २ होऊं-वों. ३ हो, होई. ४ होआं-वां,
 व्हां. ५ हो, होवो. ६ होंतु

लङ् :- १ होई-ई, होए-ये. २ होऊं-वों. ३ होस. ४ होआ-वा,
 व्हा. ५ होइ-ई, होए-ये. ६ होंत

लुङ् :- (होरथा) होंता (ता-ती-तें)

लुट् :- होता, होणार

लृट् :- १ होईन. २ होऊं. ३ होंसील. ४ होआल. ५ होईल
 ६ होंतील.

कर्मणि:- होइजे, होइजो, होइजैल, होइजत, होइजेलें.

प्रयोजक:- होविणें

व्ययी कृदन्त:-होंत (ता-ती-तें), भूतल (ला-ली-लें), हाआव, व्हाव, हव
 (लाँ ल्यै-लें). (वा-वी-वें)

अव्ययी कृदन्त: होउनि-होनि-नु निघां; होऊं-हों; हेतां.

भावे:- होववे.

नभू

लट् :- १ नोहँ, नव्हँ. १ नहों, नोहों, नव्हों, न्हवों. ३ नव्हसि, न्ह-
वसि, नोहोंसि. ४ नोहों, नव्हों. ५ नोहे, न्हवे, नव्हे, नव्है.
६ नोहोंति, न्हवेंति, न्हवति, नव्हति, नव्हाति, नव्हँति.

लोट् :- १ नोहों. २ नोहों. ३ नोहों. ४ नोहों, नव्हों. ५ नोहो,
नहो. ६ नोहोंतु, नव्हँतु, नवतु, इ. इ.

कर्मणि:- न्हविजे, न्हविजत. इ. इ.

व्ययी कृदन्तः—नहोंत—नव्हत (ता-ती-तँ), न होआव—नव्हाव (वा-वी-वें)

अव्ययी कृदन्तः—नोहोनि, नव्हतां, नोहोनियां, नोहँ.

वर्तमान कृदन्तार्थी संयुक्त रूपें

कर्तारि (अस्)

पुलिंगी अकारान्त

एकवचन

अनेकवचन

१ मीं करितु आहे

आहों करित आहे

२ तू करितु आहेसि

तुहों करित आहा

३ तो करितु आहे

ते करित आहाति—आधि,
करिताति (करितात)

कसांतील रूपें वर्तमान मराठीतील आहेत.

१ करितु असें, करितुसें

करितसां, करित असां

२ करितु अतासि, करितुसि

करितता, करित अता

३ करितु असे, करितुसे

करित अतति-आधि, करिताति

पुलिंगी अकारान्त

१ करिता असें, आहे

करिते असां, आहों

२ करिता असि, आहेसि

करिते आहा, असा

३ करिता असे, आहे

करिते आधि, करितेति

(करित्याति, वर्तमान अधिष्ठ)

स्त्रीलिंगी ईकारान्त

१	करिती आहे, असे	करितिया आहो, असो
२	करिती आहेसि, अससि	करितिया आहा, असा (करिता)
३	करिती आहे, असे	करितिया आथि, (करित्याति, करिताति, करतात)

नपुंसक एकारान्त

१	करिते आहे, असे (करिते)	करितो आहो, असो (करितो)
२	करिते आहेसि, अससि (करितेस)	करितो आहां, असा (करिता)
३	करिते आहे, असे (करितसे)	करितो आथि, करिताति (करतात)

कर्मणि

३	करिजत आहे, असे, करिजतसे	करिजत आथि, करिजताति
---	-------------------------	---------------------

प्रयोजक

३	करावा आहे, असे	करावे आथि, करावेति, बोळगावेति इ. इ.
	करावी आहे	कराविया आथि
	करवें आहे	करावी आथि

प्रयोजक कर्मणि

३	करविजत आहे, असे, करविजतसे, करविजताहे
३	करविजत आहाति, आथि, करविजताति

भावे

३	करवत आहे, असे, करवतसे, करवताहे
३	करवत आथि, करवताति

अस् चीं भूतकालीन व भविष्यकालीन रूपं वर्तमान कृदन्तानां वर-
प्रमाणे लागतात:- करित, करिता, करितो, करिते असे, असैल इ. इ.

वर्तमान मराठींत, तो, ती, तें करित आहे, असें नुसतें करित रूप येतें.

ज्ञानेश्वरींत अकारान्त पुलिंगी वर्तमान कृदन्तार्चीं अशीं हि रूपें येतातः—

एकवचन	अनेकवचन
१ मी करितु	आही करित
२ तू करितु	तुही करित
३ तो करितु	ते करित

अपभ्रंशांत वट्ट हा धातू लट् मध्ये असा चालतोः—

१ वट्टुँ	वट्टुँ
२ वट्टसि	वट्टह

ह्यणजे उत्तमपुरुषाचे उँ व हुँ प्रत्यय व मध्यमपुरुषाचे सि व ह प्रत्यय अपभ्रंशात आहेत. ते घेऊन वर्तमान मराठी येणेंप्रमाणें रूपें करतेः-

पुलिंग

- १ करितु+उँ=करितोँ
- २ करित+हुँ=करितोँ
- ३ करितु+सि=करितोसि-स
- ४ करित+ह =करिता
- ५ करितु =करितो
- ६ करित+आधि=करिताधि=करिताति=करितात.

स्त्रीलिग

- १ करिती + ° =करितीँ=करित्येँ=करितें
- २ करितिया+हुँ =करितियोँ=करित्योँ=करितोँ
- ३ करिती+सि =करितीस
- ४ करितिया+ह =करित्या=करिता
- ५ करिती =करितीँ=करित्येँ=करितें
- ६ करितिया+आधि=करितियाधि=करित्याधि=करित्यात=करितात.

नपुंसक

- १ करितें
- २ करितीं+हुँ=करित्युं=करितों
- ३ करितें+सि=करितेस
- ४ करितीं + ह=करिता
- ५ करितें
- ६ करितीं, करतात

लट् च्या ऐवर्जी हा सयुक्त प्रकार वर्तमान मराठीत प्रचलित आहे.

भू कर्तरि

वर्तमान-भूत-भविष्य

- १ मी करितु, करिता, करिती, करितें होई-एँ, होईन, इ. इ. इ.
अस् प्रमाणें.

भूत

- १ { मी करित होतो
मी करिती होतीएँ
मी करित होतें

- ३ { राजा होता
राणी होती
माकड होते

होता (लुङ्) भूतकालाचें प्रथमपुरुषाचें एकवचन आहे. राजा होता, राणी होती, ह्या वाक्यात होता, होती, हे भूतकाल आहेत; वर्तमानकाल नाही. होता-ती-तें हीं वर्तमान कृदन्ते हि आहेत. परंतु त्यापासून वरील वाक्यातील होता, होती, हीं भिन्न आहेत. मूळ (लुङ्) होता=अभूत्. अनुकरणानें वर्तमान कृदन्ताप्रमाणें लिंगप्रत्यय मराठीने ह्या लुङ् च्या रूपाळ लावले.

भूत व्ययी कृदन्तार्ची संयुक्त रूपे

कर्मणि

- १ त्यानें केलें, केला, केली
- २ त्यानें केलें आहे, केला आहे, केली आहे
- ३ त्यानें केलें असे, केला असे, केली असे
- ४ त्यानें केलें होतें, केला होता, केली होती

भावे

१ मला जालें, जालें आहे जालें असे, जालें होतें इ. इ.

लङ्च्या बरोबरीनें वर्तमान मराठींत हीं रूपे प्रचलित आहेत. अथवा, खरें पहाता, लङ् 'पेक्षा ह्याचा च प्रयोग वर्तमान मराठींत फार होतो.

कर्तरि

६१ व्या कलमात भूत व्ययी कर्तरि कृदन्ताची व्युत्पत्ति दिली आहे. येथें प्रकार देतो.—

(१)

- १ मी केलाँ+उँ=केलाँ
- २ आह्मी केलाँ+हुँ=केलाँ
- ३ तूँ केलाँ+सि=केलाँसि
- ४ तुह्मी केलाँ+ह=केलाँ
- ५ तो केला=केला
- ३ ते केले आथि=केलेति, आणिलेति.

(२)

मी केलाँ आहे, आह्मी केले आहों, तुह्मी केले आहा

(३)

मी केलाँ असे

(४)

मी केलाँ होतो, इ. इ. इ.

वर्तमान मराठींत (३) केलास, (६) केलेत, अशीं रूपे होतात.

संयुक्त कृदन्त विशेषण

पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग
होत साँता	होत साँती	होत साँते
जाला साँता	जाली साँती	जाले साँते

वर्तमान मराठीत होत्साता एवढें एक च संयुक्त कृदन्त विशेषण राहिलें आहे.

६७ इतर सहाय धातू

(१) जाल

(जन्) जात=जाअ + ल=जाअल, जाहल, जाल (ला-ली-ले)
हें रूप वर्तमान कृदन्तांना लागतें:—

तो बोलता जाला
ती बोलती जाली
ते बोलतें जालें

(२) या=जा

जा ह्या धातूचीं रूपें वर्तमान, भूत व भविष्य कृदन्तांना लागतात:—

तो होतु जाए
तो धरिला जाई
तो धरूं जाई
तो धरुनि जाई

(३) ई=ए

ए धातूचीं रूपें भविष्य कृदन्तांना लागतात:—

धेऊनि ये
धेऊं ये
धेवो नैए

(४)

बैस, दे, घे, राह, आवड, पाह, सर, लाग, सक, शक, लाभ, लाह,

लहा, टाक, ठाक, घाल, हण, बगैरे धातूचीं रूपें भविष्य कृदन्तानि अक-
रण व सकरण लागतातः—

हौं दे, होऊं देई, उरौं नैदी; करुनि घे, होउनि राहिला; करूं
आवडे; शोचूं पाहसि, हौं पातसे, सोंडूं पांती; उतरौं सरला; देवौं लागे;
करूं सके, देवौं सकसि; कोपौं लाभे; पव्हौं न व्हॉति; करुनि टाकिजे; करूं
क्षणे इ. इ. इ.

पाह हें रूप महाराष्ट्रीतून पाच धातूंपासून निष्पन्न होतें.

(दृश्) पश्=पह. (प्रयोजक) पाह; त्याचें कर्मणि पाहिजे

प्रकाश्= पआह=पाह

प्रार्थ्= पाह (अपभ्रश)= पा

प्राप्= पाव, (कर्मणि) पाविजे=पाइजे=पाहिजे

प्राह्= पाह

पश् धातूत्पन्न कर्मणि पाहिजे देखिजे ह्या अर्थी योजतात. पश्= पह=
पाह (प्रयोजक). तस्य रूप अधुना पश्यसि=तेयाचें रूप आता
पाहे (१८ । ३९९)

प्रकाश् धातूत्पन्न पाह धातू येणेंप्रमाणें योजतातः—

सूर्यो पाहे=सूर्य प्रकाशे

दिवो पाहे=दिवस प्रकाशे

सूर्ये पाहिजे=सूर्येण प्रकाश्यते.

प्रार्थ् धातूत्पन्न पा येणेंप्रमाणें योजतातः—

देऊ पाए=देण्यास प्रार्थितो, इच्छितो

हौं पातसे=होण्यास इच्छितो.

मिया तें पाहिजे=मया तत्प्रार्थ्यते

प्राप् धातूत्पन्न पाहिजे येणेंप्रमाणें योजतातः—

मला तें पाहिजे=तन्मे प्राप्यते

प्राह् धातूत्पन्न पाह येणेंप्रमाणें योजतातः—

त्व कर्तुं अर्हसि=तू कर पाहसि

त्वया कृत अर्हते=तुवा केलें पाहिजे

हे पाची प्रकार ज्ञानेश्वरींत आढळतात.

(५) गम्

वर्तमान मराठींत ह्या धातूचीं भूतार्थी कृदन्तें वर्तमान, भूत व भविष्य कृदन्तांना लागतात.

(१) मी येऊन गेलों. (२) मीं येत गेलों. (३) मीं मारिला गेलों.

आहे, असे, असैन, ह्याचे आणीक जोड दिले तरी खपतात.

हे सर्व सहाय्य धातू वर्तमान मराठींत प्रचलित आहेत.

६८ कांहीं धातूंचीं एकटींदुकटीं रूपें

वहल् (चलने) ह्या धातूचे कर्मणि भले हें एक च रूप ज्ञानेश्वरींत सांपडतें व तें तें, तो, ती, तैसा, तैसे, तैसी ह्या सर्वनामाच्या रूपांशीं जोडलेलें आढळतें:—

भले त, भले तैसा, इ. इ.

आवड् धातू भल् प्रमाणें च वागतो.

६९ अकरणरूप

धातूच्या मागें न किंवा पुढें ना किंवा मागें पुढें नाहिं—ही हे निषे. धार्थक शब्द लागून अकरणरूपें होतात. नव हा शब्द मागें लागतो.

न लगे=लागे ना=नाहिं लागे, लागे नाही, नव लगे

न लगति=लागति ना=नाहिं लागति, लागति नाहि, नव लागति.

नापि=नाभि=नाहि. अनुनासिक आगतुक आहे.

नैव=नव.

नैव गतव्य=नव जावें

नोहोनि, नोको, नको, नैघे, नैदे, नुबुझे, नेणिजे, नाकले, इ. इ. इ.

(महाराष्ट्री) नकुण (लोट्)=नकु=नको (नकुरु, मा कुरु)

जाऊं नको—यातु (वैदिक द्वितीया एकवचन) मा कुरु

तैहि नको=तदपि मा कुरु

नको हें क्रियाविशेषण असतें तेव्हां तें नुक्रम ह्या संस्कृत निपातापासून निघालें आहे, असें समजावें.

मूळ धातूचा किंवा त्याच्या रूपाचा आद्यस्वर नकार घेतो.

न+होउनि=नोहोनि. न + को=नोको

न+बुझे =नुबुझे. न + आकले=नाकले

हे सर्व प्रकार मराठींत कवितेंत व गद्यात प्रचलित आहेत.

७० कांहीं मराठी धातू

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
हस्	हस	हस ए
कृ	कर	कर ई
जी	जअ	जी ए
जी	जिण	जिण ए
सञ्चि	सचि	साँच ए
सू	सव	सू ए
प्रसू	पसव	पसव ए
प्रस्तु	पण्हअ	पान्ह ए
आरु	आरव	आरव ए
नी	णे, णअ	ने ई
आनी	आण	आण ई
परिणी	परिण	पर्ण ई
उड्डी	उड्ड	उड ए
दा	दे	दे ई
भू	हो, हव	हो ई, हव ए
अनुभू	अनुभव	अनुभव ई
धृ	धर	धर ए ई
वृ	वर	वर ई, ए
सृ	सर	सर ए

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
हृ	हर	हर ए
तृ	तर	तर ए
जृ	जर	जर ए
अवसृ	ओसर	ओसर ए
प्रसृ	पसर	पसर ए, ई
मृ	मर	मर ए
उत्तृ	उत्तर	उतर ए
उत्कृ	उक्कर	उरक ए, ई
उत्कृ	उक्किर	उकर ई
स्मृ	सर	सर, स्मर ए
विस्मृ	विसर	विसर ए
गै	गा	गा ए
निद्रा	निदा	नीद ए
जीव्	जिअ	जी ए
आरुह्	आरुह	आरोह ए
धू	धाव	धु ए
(जि) ब्रा	आइम्ध	चधल ए, ई
पा	पीअ	पी ए
स्था	ठा	ठा ए
उत्था	उट्ठ	उठ इ
दंश्	डस	डस ए
खाद्	खा	खाद, खा ए, ई
आलिप्	अल्लिव	आलिव, आलव ए, ई
मुच्	मुच	मोच ई
स्पृश्	फुस्, फास्	पुस ई, फाँस ए, ई
कृष्	करिस	करिष ए

नको हैं क्रियाविशेषण असतें तेव्हां तें नुकम् ह्या संस्कृत निपातापासून निघालें आहे, असें समजावें.

मूळ धातूचा किंवा त्याच्या रूपाचा आद्यस्वर नकार घेतो.

न+होउनि=नोहोनि. न + को=नोको

न+बुझे =नुबुझे. न + आकले=नाकले

हे सर्व प्रकार मराठींत कवितेंत व गद्यात प्रचलित आहेत.

७० कांहीं मराठी धातू

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
हस्	हस	हस ए
कृ	कर	कर ई
जी	जअ	जी ए
जी	जिण	जिण ए
सञ्चि	सञ्चि	सॉच ए
स्र	सव	स्रू ए
प्रस्र	पसव	पसव ए
प्रस्तु	पण्हअ	पान्ह ए
आर	आरव	आरव ए
नी	णे, णअ	ने ई
आनी	आण	आण ई
परिणी	परिण	पर्ण ई
उड्डी	उड्	उड ए
दा	दे	दे ई
भू	हो, हव	हो ई, हव ए
अनुभू	अनुभव	अनुभव ई
धृ	धर	धर ए ई
वृ	वर	वर ई, ए
सृ	सर	सर ए

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
हृ	हर	हर ए
तृ	तर	तर ए
जृ	जर	जर ए
अवसृ	ओसर	ओसर ए
प्रसृ	पसर	पसर ए, ई
मृ	मर	मर ए
उत्तृ	उत्तर	उतर ए
उत्कृ	उक्कर	उरक ए, ई
उत्कृ	उक्किर	उकर ई
स्मृ	सर	सर, स्मर ए
विस्मृ	विसर	विसर ए
गै	गा	गा ए
निद्रा	निद्रा	नीद ए
जीव्	जिअ	जी ए
आरुह्	आरुह	आरोह ए
धू	धाव	धु ए
(जि) घ्रा	आइग्घ	चधल ए, ई
पा	पीअ	पी ए
स्था	ठा	ठा ए
उत्था	उठ्ठ	उठ इ
दश्	डस	डस ए
खाद्	खा	खाद, खा ए, ई
आलिप्	अल्लिव	आलिव, आलव ए, ई
मुच्	मुच	मोच ई
स्पृश्	फुस्, फास्	पुस ई, फॉस ए, ई
कृष्	करिस	करिष ए

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
वर्ष	वरित	वारिष ए
हर्ष	हरित-ख	हरिष, हरिख ए
आशुट	आतुड	आतुड ए
शुट्यति	तुट, तोड	तुट ए, तोड ई
मील्	मेल, मिल्ल	मिल ए मेल ए
उन्मील	उम्मिल	उमल ए
स्फुट	फुट्ट	फुट ए
धा	धा	धा ए
जायते (जन्)	जाअ	जा ए
मा	माअ	मा ए
वा	वाअ	वा ए
निर्मा	णिम्मा	निम ए
निर्वा	णिव्वा	निव ए
प्रतिभा	पडिहाअ	पडिअ ए
प्रतिभास्	पडिहास	पडिहास ए
स्ना	ण्हा	न्हा ए
नृत्	णच्च	नाच ए
युध्	जुद्ध	जुझ ए
मन्	मण्ण	मण ए, झण ए
कुप	कुप्प	कोप ए
नश्	णस्स, णास	नश, नाश ए
रुष्	रुस	रुस ए
दुष्	दुस	दुष ए, दोष ए
पश्	पास	पाह ए
क्रुश	कोक	कोक ए
चल	चल्ल, चल	चल ए, चाल ए

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
परिचल	पअल्ल	पल ए
जेम्	जेम	जेव ए
रुच्	रुच्च	रुच ए
लग्	लग्ग	लग, लाग ए
वच्	—	वच ए
विश्रम्	वीसम	विसंघ ए
गण्	गण्	गण ई
वेष्ट	वेढ	वेढ ई
प्रकाश्	पअआस	पाह ए
प्रार्थ्यते	पाह	पाहिजे (कर्मणी)
संख्या	सघ	साघ ए
आविकर्ण	आइकण	आइक ए
इ	ए	ए ई, (एइजे, कर्मणि)
उदि	उदे	उदे ई (उदैजे, कर्मणि)
स्वस्	तस	सास ए
उच्छ्रस्	ऊसस	उसस ए
सघा	सढ	साड, सड ए, ई
भी	बिह	भी, बिह ए
चि	चिण	चिण ई
परिश्रु	परिसुण	परिस ए
प्राप्	पाव, पाअ	पाव ए, पा ए
व्याप	वाव	वाव ए
तक्ष्	तच्च	टाँच ई
शक	सक	सक ए
स्तु	ठर	ठर ए
छिद्	छिद	छिद ए, छिद ए

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
भञ्	भञ्	भांज ए
भुञ्	भुज	भुंज ए
युञ्	जुञ्ज	जुग ए
प्रयुज	पउज	पुज ए
ज्ञा	जाण	जाण ए, ई.
नज्ञा	णआण	नेण ए, ई
विक्री	विक्रिण	विक्र ए, ई
ग्रथ	गठ	गांठ ई
ग्रह्	गेण्ह	घे ई
भण्	भण	हण ए
चमत्कृ	————	चमकव (प्रयो.) ई

महाराष्ट्रींतून मराठींत धातू कसे उतरले ते वरील यादीवरून स्पष्ट आहे. आतां ज्ञानेश्वरीच्या आठव्या अध्यायातील मराठी धातू कोणत्या संस्कृत धातूपासून निघाले, त्याची याद पहिल्या ओवीपासून शेवटच्या ओवीपर्यंत देतोः—

ह्याणितलें (भण्)	होथे (भू)
अवधारिलें (अवधारि)	ओसणतां (अवसद्)
पूसिलें (प्रच्छ्)	वचे (वच्)
निरोपिजो (निरूपि)	आलें (आगम्)
साघां (सख्या)	आहे (अस्)
परियसैं (परिश्रु)	ओलगति (अवलग्)
बोला (वल्ह्)	ओगरुनि (अवगृ)
भरे (भृ)	निगे (निर्गा)
जाणिजसि (ज्ञा)	लागे (लग्)
देखां (दृश्)	दे (दा)
पवडला (प्रवृत्)	आइका (आविकर्ण)

जाला (जन्)	उपार्जलें (उपार्ज्)
कोंदलें (कुन्द्)	सीणें (शृ)
पावें (प्राप्)	आलविजे (आलिप्)
गालूनि (गल्)	उपशमी (उपशम्)
घेतलें (गृह्)	मैलें (मा)
हालवलें (हल्)	झाकले (झष् सवरणें)
निमणें (निमा)	मानवें (मन्)
उठीति (उत्था)	फीटे (स्फिट्)
फूटे (स्फुट्)	तूटे (त्रुट्)
मोडौनि (मुडि खडने)	आटे (अट् गतौ)
पाहिजे (प्रकाश)	ठेविली (स्थापि)
प्रसवति (प्रसू)	भेदली (भिद्)
वाढे (वृध्)	गमेली (गम्)
साचला (सच्चि)	नेले (नी)
रचे (रच्)	साधिलें (सधा)
पातां (पश्)	धरुनि (धृ)
दीसति (दृश्)	दाविजतसे (दृश्)
करु (कृ)	शोधूनि (शुध्)
नेये (इ)	पूजिजति (पूज्)
विये (वी)	तोषविजे (तुष्)
निफजवी (निष्पादि)	अपें (अप्)
आणीति (आनी)	उरे (उर्वर)
मिलौनिया (मील)	पातले (प्राप्त)
अधिकरूनि (अधिकृ)	परिहसतु (परिश्रु)
भ्रशे (भ्रश्)	धाइजे (धी)
भोगिजे (भुज)	समातसे (समा)

संवरूनि (सवृ)	कोप (कुप्)
जलों (ज्वल्)	टाकी (टक्)
पडिलीं (पत्)	लावि (ल्)
धूतली (धू)	मीनले (मिल्)
रूलै (रुढ महाराष्ट्री)	चले (चल्)
उतली (व्ये)	नीमणें (निमा)
बुडाला (बुड्ड महाराष्ट्री=बुन्द निशामने)	जिए (जीव्)
साडिलें (संधा)	भिए (भी)
उबातेन (उष्माय्)	चरे (चर्)
विसकुसे (विकुस्)	सिरे (श्रि)
मेकलीति (मेख नाम धातू)	थिरावले (स्थिराय)
आदललेया (आदल्)	बैसौनि (उपविश्)
पलतां (परिचल्)	सूनि (सू)
चूकवावेथा (चुक महाराष्ट्री)	संभ्रमे (संभ्रम्)
ठाके (स्था)	आकललेनि (आकल्)
भले (व्हल्)	माडतु (मड्)
जागता (जागृ)	फुडें (स्फुट्)
भीजे (मिद्)	उमाणलें (उन्मा)
जीतेन (जीव्)	उलडुनि (उलड्)
आठवे (आस्तु)	बुचुकलले (बुध (बुज्ज) + कल्)
स्मरावें (स्मृ)	घडे (घट्)
भावावें (भाव्)	कलासति (खिल नाम धातू)
घालावें (ग्रह्)	कोंडलें (कुड् वैकल्ये)
वर्ततु (वृत्)	राहलेया (रह्)
अभ्यासूनि (अभ्यास्)	विलसे (विलस्)

सरे (सृ)	जिरति (जृ)
पूरे (पृ)	सूचत (सूच)
त्यजी (त्यज्)	नश् (नश्)
उघडलेयां (उदघट्)	पूसे (स्पृश्)
निरुधी (निरुध्)	सपडे (सपत्)
सेविला (सेव्)	विसचे (विसचि)
वाउनि (वह्)	उपजे (उत्पद्)
भेटणें (भिङ्)	ठके (टक्)
एकावटणें (एक नामधातू)	पौढलेयां (प्रहुड् प्रावरणें)
लिगटले (लग् नामधातू)	गिवासित (गवेष्)
उपासिति (उपास्)	अचितें (चित्)
वाखाणावा (व्याख्या)	वरिपाडिला (उपरिपत्)
साहावे (सह्)	भ्रमुनि (भ्रम्)
उपाइली (उत्पद्)	अनुभवलेया (अनुभू)
झाड्ढनि (झट्)	आते (अत् बधने)
निवड्ढनि (निवट्)	विज्ञौनि (विध्मै)
अव्हेरुनु (अवधीर्)	उदितें (उद्यम्)
आवडे (आवृत्)	थरे (स्तृ)
वाढतें (वृध्)	सांभालावें (सभाल्)
दुभतें (दुह्)	लाहुनि (लम्)
उसिटा (उच्छिष्)	गवली (गवेष्)
सांसिनलें (संसद्)	दाटे (दट्)
ओललें (आवल्)	टाकी (टक्)
दूखे (दुःख्)	बोडवति (अवकर्ष्)
चेइलेया (चित्)	बहुडे (प्रहुड्)
सिपती (स्पृश्)	वसता (वस्)
लोटती (लुट्)	ओलखावे (अवलक्ष्)

रिगत (निर्गा)	डावली (द्रावीयस=डावीया=
शक्ते (शक्)	डावा नामधातू)
पारिखावे (पॅरीक्ष्)	पीकळे (पच्)
जूतलेयाँ (युज्)	जोडलें (युज्)
प्रतिभासे (प्रतिभास्)	वीटे (विट्)
आप्लवे (आप्लु)	आवगणें (वग् गतौ)
पेलुनि (प्रेर)	अनुमानिति (अनुमन्)
गाजति (गज्)	आरूढति (आरूह्)

वरील दोन्ही थार्दींवरून दिसतें कीं ज्ञानेश्वरींतील बहुतेक सर्व धातू संस्कृतांतून साक्षात् किंवा महाराष्ट्रींद्वारा आले आहेत. अठरा हि अध्यायात हा च प्रकार आहे.

अष्टमान्हिक समाप्त

नवमान्हिक

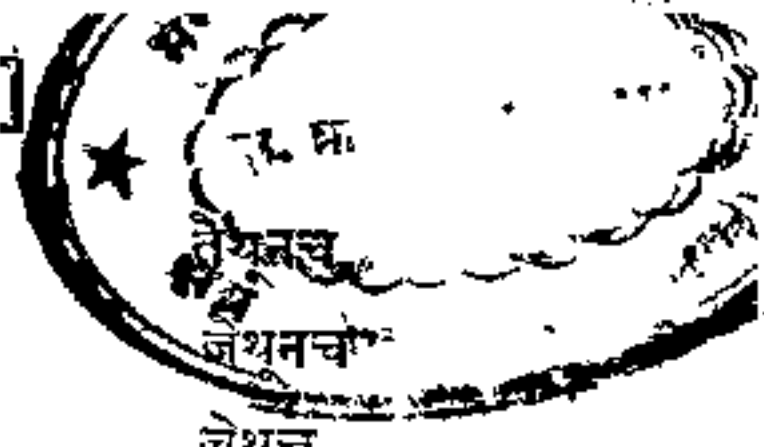
७१ तद्धितप्रक्रिया

संस्कृतातील सर्व तद्धित प्रत्यय स्वता किंवा महाराष्ट्रींद्वारा अथवा अपभ्रंशद्वारा प्रतिनिधिरूपानें ज्ञानेश्वरींत येतात. त्याचा सामर्थ्यानें विचार आदेशप्रक्रियेंत करणार आहे. येथें पांच चार प्रत्ययांचा च तेवढा निर्देश करतां.

(त्यप्) त्य=च्च=च

हा प्रत्यय संस्कृतांत अमा, इह, क्त, तसिल्-प्रत्ययान्त व त्रल्प्रत्ययान्त अव्ययापुढें होतो. तसिल्प्रत्ययान्त व त्रल्प्रत्ययान्त अव्ययें पचम्यर्थी व सप्तम्यर्थी आहेत, तेव्हां मराठींत, शब्दांच्या पचमीला व सप्तमीला हा प्रत्यय लागून, शिवाय अनुकरणानें प्रथमेला व पष्ठीला लागतो.

संस्कृत	मराठी
इहत्य	इँच
तत्रत्य	तेथच
अत्रत्य	एथच

ततस्त्य

यतस्त्य

यत्रत्य

कुत्रत्य

नित्य

निच्च

जेथच

कोठच

नीच इ. इ. इ.

मराठीत प्रथमा, पंचमी, षष्ठी व सप्तमी ह्यांच्या रूपानें हा प्रत्यय येणेंप्रमाणें लागतो:—

प्रथमा:—घर—घरच, गांवच, रामच, नदीच, रमाच, सुदरच

पंचमी:—घराहूनच, गांवाहूनच, नदीहूनच, सुदराहूनच

षष्ठी:— घराच, गांवाच, रामाच, नदीच, रमेच, सुदराच

सप्तमी:—घरिच, रामिच, नदीच, रमिच, सुंदरिच

नामांच्या व अर्थात् विशेषणांच्या प्रथमा, पंचमी, षष्ठी व सप्तमी प्रमाणें च क्रियाविशेषणांच्या हि सप्तमीखेरीज विभक्ती ह्या ल्य=च प्रत्ययामार्गे होतात:—

प्रथमा (कल्पित) तेथच

पंचमी तेथूनच

सप्तमी तेथिच.

हा ल्यज च प्रत्यय सर्व नामाना लागतो. पैकीं वर्तमान व भूत व भविष्य व्ययी कृदन्ताना येणेंप्रमाणें लागतो. •

व. कृ. करता—करतेयाच (चा, ची, चें), करत्याच (व. म.)

करती—करितियेच (चा, ची, चें), करतीच (व. म.)

करतें—करतेयाच (चा, ची, चें), करत्याच (व. म.)

भू. कृ. केल —केलेयाच (चा, ची, चें), केल्याच (व. म.)

केली—केलियेच (चा, ची, चें), केलीच (व. म.)

केलें—केलेयाच (चा, ची, चें), केल्याच (व. म.)

भ. कृ. कराव—करावेयाच (चा, ची, चें) करावयाच (व. म.)

करानी—करावियेच (चा, ची, चें), करावियेच (व. म.)

करावें—करावेयाच (चा, ची, चें), करावयाच (व. म.)

भ. कृ. करण —करणेयाचे (चा, -ची, चें), करण्याच (व. म.)

ह्या चान्त नामाना व विशेषणाना सर्व विभक्तिप्रत्यय लागतात.

करतेयाचेन, करतेयाचेया; करतेयाचिया, करतेयाचिये
करतियेचेन, करतियेचेया; करतियेचिया, करतेयाचिये

इ. इ. इ.

त्व=त्तण=प्पण=पण

वैदिक त्वन=संस्कृत त्व=महाराष्ट्री त्तण=अपभ्रंश प्पण=मराठी पण

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
दलपतित्व	दलवइत्तण	दलवइप्पण	दलवैपण
सादृश्य	सरिसत्तण	सरिसप्पण	सरिसेपण
कोमलत्व	कौवलत्तण	कौवलप्पण	कोवलेपण
दासीत्व	दासित्तण	दासिप्पण	दासीपण
भदीयत्व	मज्झत्तण	मज्झप्पण	माझेपण

मराठीत पण प्रत्ययाच्या मार्गे कित्येक पुल्लिगी शब्दांना एकारादेश विकल्पानें होतो व नपुंसकलिगी शब्दाना प्राचुर्यानें होतो.

आत्मन् ह्या शब्दाचे भाववाचक आपणपें होतें.

आत्मन् + आत्मन् = आत्मात्मन् = (भाव.) आत्मात्म्य

संस्कृत त्म्य = महाराष्ट्री प्य; जसें माहात्म्य = माहाप्य (महाराष्ट्री)

तसें आत्मात्म्यं = आप्पणाप्य (महाराष्ट्री) = आपणापें =

आपणपें (मराठी)

वाद्दक्य (वृद्धात्म्य) = वृद्धाप्य (महाराष्ट्री) = वृद्धाप्य (मराठी)

पण ह्या प्रत्ययाला पुल्लिगी वा प्रत्यय लागून पणा होतो:—

दलवैपणा, माझेपणा इ. इ.

पण हा प्रत्यय ज्ञानेश्वरीत तत्ता, भाव ह्या अर्था नामाप्रमाणें योजिलेला आढळतो.

(तल्) ता = ई = ऐ

बहुचक्रे, सदर्थे, चक्रवर्ते, निश्चिते, चावटे, एकवक्रे, ग्राहकै, वगैरे भाववाचक नामे ज्ञानेश्वरीत सापडतात.

ग्राहकता=ग्राहकई (आ च्या बहुल मराठींत स्त्रीलिंगी ई प्रत्यय नियत आहे) = ग्राहकै = गिन्हाइकी

सस्कृतात (तल्) ता प्रत्यय भाव, धर्म किंवा समुदाय दाखवितो. चक्रवर्त्तै, चक्रवर्त्ती ह्यणजे चक्रवर्त्तिपण, चक्रवर्त्तिता.

गुरुता = गुरुवती ह्या भाववाचक शब्दात ता बहुल ईकारान्त ती ज्ञानेश्वरींत आहे. ह्या ती ची ई मराठींत झाली.

ग्राहकता = ग्राहकती = ग्राहकई = ग्राहकै = गिन्हाइकी.

पीनता ह्या शब्दाचें पीणआ असें महाराष्ट्रींत रूप होतें, परंतु त्याच स्वीकार मराठीनें केलेला दिसत नाहीं.

गरिवँ, लघिवँ, हावँ, मैत्र, वैराग, धीरु, वीरु, साहाज, कौवलिके वगैरे भाववाचक शब्दांचा विचार आदेशप्रक्रियेंत येईल.

स्वार्थे ल

मतुवर्थक (लच्) ल प्रत्यय (फेन=फेनल) सस्कृतात आहे. तो महाराष्ट्रींत व मराठींत स्वार्थक झाला आहे. स्वार्थक ह्यणजे मूळ अर्थांत फेर न करणारा. जसें:—

(संस्कृत) अंध=(महाराष्ट्री)अधल=(मराठी)अधल (ला-ली-लें)

„ एक=(अपभ्रश)एकल= „ एकल (ला-ली-लें).

ह्या ल प्रत्ययाची व्याप्ति मराठींत इतकी विलक्षण आहे कीं महाराष्ट्री व अपभ्रश ह्यांच्या पासून भिन्नत्वेकरून ओळखण्यास मराठीची ही एक च एक नियत खूण आहे. हा प्रत्यय मराठींत व ज्ञानेश्वरींत (१) क्रियापदें, (२) कृदन्तें, (३) नामें, (४) सर्वनामें, (५) विशेषणें, (६) क्रियाविशेषणें व (७) निपात, ह्या साऱ्यांना लागतो. ह्यणजे मराठींतील शब्दोदधीच्या सर्व शाखा ह्या प्रत्ययानें व्यापिल्या आहेत. सस्कृतात व महाराष्ट्रींत हा प्रत्यय नामाना व विशेषणाना तेवढा लागे. मराठीनें सस्कृतापासून व महाराष्ट्रीपासून हा धर्म घेऊन, शिवाय इतर अवशिष्ट शब्दवर्गाना हा धर्म लावण्याची लकब ज्ञानेश्वराच्या पूर्वी तीनशें वर्षांपासून नवीन स्वतः निर्माण केली आहे.

(१) क्रियापदाना ल प्रत्यय

भविष्यति लृट् च्या व लृङ् च्या सर्व रूपाना ल प्रत्यय कसा लागतो तें ५२ व्या कलमांत दाखविलें आहे.

(२) कृदन्तांना ल प्रत्यय

कर्माणि क्त व कर्त्तरि क्तवतु ह्या दोन्ही कृदन्तांना ल प्रत्यय कसा लागतो तें ६० व ६१ ह्या दोन कलमात दाखविलें आहे हा ल प्रत्यय शक ९०५ तील चामुंडरायाच्या शिलालेखात हणजे शक १०१० पासून शक १०९४ पर्यंत असलेल्या हेमचंद्राच्या पूर्वी विद्यमान होता. हेमचंद्र ज्या अपभ्रंशाचें (प्राकृताचा तर उल्लेख करावयाला च नको) व्याकरण देतों तो अपभ्रंश निदान महाराष्ट्रात तरी त्याच्या कार्ळी विद्यमान नव्हता, हें सिद्ध करण्यास एवढी एक च बाब पुरे आहे. कृदन्तांना ल प्रत्यय लागल्याचें हेमचंद्र एक हि सूत्र देत नाहीं. कार्ळी त्याच्या पूर्वीपासून तो मराठीत होता, हें शक ९०५ तील शिलालेखावरून स्पष्ट आहे.

(३) नामांना ल प्रत्यय

विष्णु=विष्टु=विष्टुल=विष्टल	काकु=काउ=काउला
कृष्ण=कन्ह=कान्हुल	राजा=राउ=राउल
गोविंद=गोंदु=गोंदुल	पादुका=पाउ=पाउल
दादु=दादुला	छाया=साअ=सावली
बाबु=बाबुल	

(४) विशेषणांना ल प्रत्यय

चाग=चांगल (ला-ली-लें)	
पीत=पीअ=पिवल	” ” ”
श्याम=सांव=सांवल	” ” ”

इ. इ. इ.

(५) क्रियाविशेषणांना ल प्रत्यय

जेव्ह + ल=जेव्हल=जेव्हलिँ (सप्तमी)	
तेव्ह + ल=तेव्हल=तेव्हलिँ	”
केव्ह + ल=केव्हल=केव्हलिँ	”
एव्ह + ल=एव्हल=एव्हलिँ	”

(६) सर्वनामाना ल प्रत्यय

इव+ल=इवल, तिवल, जिवल, किवल.

(७) निपात

अम् (थोडेंसें) +ल=अमळ (अमळ इकडे ये)

द्राक्+ड्राक=टाक+ल=टाकळ (घाईनें)

सद्रागागतः = तो टांकळ आला.

अत्र=ल=एथल

तत्र=ल=तेथल

मतुबर्थक (इलच्) इल प्रत्यय

संस्कृत इल=महाराष्ट्री इल्ल=मराठी इल

संस्कृत	अर्धमागधी महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्रथम	पढमिल्ल	पहिल	पहिल (ला-ली-लें)
उपरि	उवरिल्ल	—	वरिल " " "
पुरस्	पुरिल्ल	—	पुढिल, पुढैल " "
पूर्व	—	—	पुर्विल " " "
दक्षिण	दक्खिणिल्ल	—	दक्षिणिल " " "
बाहिस्	बाहिरिल्ल	—	बाहिरिल " " "
आदि	आदिल्ल	—	आदिल
मध्य	मज्झिल्ल	—	माझिल

वरिल, पुढिल, बाहिरिल वगैरे ज्ञानेश्वरकालीन शब्द वर्तमान मराठीत वरल, पुढल, बाहेरल असे उच्चारतात. त्यामुळे वर्तमान मराठीत नुसता ल प्रत्यय लागलासें दिसते. परंतु हा ल ज्ञानेश्वरकालीन इल प्रत्ययाचा अपभ्रंश आहे.

आल, आल्ल, वगैरे प्रत्ययांचा विचार आदेशप्रक्रियेंत होईल.

(मत्तुप्) मत्, वत्

हे प्रत्यय महाराष्ट्रीत व ज्ञानेश्वरीत वन्त व मन्त होतात व अकारान्त पुल्लिङ्गी व नपुंसकलिङ्गी शब्दाप्रमाणे व आकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्दाप्रमाणे चालतात.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
भक्तिमत्	भक्तिवन्त	भक्तिवन्त किंवा मन्त
धनवत्	धनमन्त	धनवन्त
इनुमत्	इणुमन्त	हणमन्त
गुणवत्	गुणमन्त	गुणवन्त

(प्राकृत) इम=इँ

घोटिव, गाळीवं, भरिव वगैरे तद्धिताचा विचार आदेशप्रक्रियेत करणे प्रशस्त आहे.

(तसि) तः =ता-ताँ

अतः	= आताँ
उभयतः	= उभयताँ-ता
स्वभावतः	= स्वभावता-ताँ
स्वतः	= स्वता-ताँ

इल्ल = एल

वर्तमान मराठीत एल प्रत्यय निष्ठाप्रत्ययान्त भूतकृदन्तांना लागतो.

गेल + एल = गेलेल (ला-ली-ले)

मेल + एल = मेलेल इ. इ. इ.

ह्यणितल, ह्यणिअल, ह्यणियल, ह्यणाल, ह्यतल, ह्यंटल, ह्या रूपात संस्कृत, महाराष्ट्री, अपभ्रंश, ज्ञानेश्वरी मराठी, एकनाथी मराठी व वर्तमान मराठी ह्याचें प्रतिबिंब दिसते.

७२ कृत्प्रत्यय

आ-ई-इर

हे कृत्प्रत्यय धातूना लागून मराठीत नामें होतातः—

लपी, थपी, सांडी, विखुरी, पाडी, तोडी, मोडी.

यावा, जावा, निगा, चावा, लाजिर, हसिर, नात्रिर इ. इ. इ.

वाकीं जे अनेक कृत्प्रत्यय ज्ञानेश्वरींत आढळतात त्याचा विचार आदेशप्रक्रियेंत करणें सोईचें आहे.

७३ निपातेतिहास

जे शब्द पदार्थवाची नव्हत ते निपात अथवा अव्यय. ते दोन प्रकारचे:— विकृत आणि अविकृत. ज्याना विभक्तिकार्य होतें ते विकृत; होत नाहीं ते अविकृत. संस्कृतातून जसेचे तसे जे आले ते तत्सम; अपभ्रंश होऊन आले ते तद्भव. कित्येक निपात क्रियेचीं विशेषणें असतात. कित्येक शब्दांचा किंवा वाक्याचा अन्वय करतात. कित्येक उद्धारवाचक असतात, व कित्येक केवळ पादपूरक असतात. हे प्रकार अशास्त्रतेस्तव संस्कृत व्याकरणात नाहींत. येथें लौकिकार्थानें दिले आहेत.

पादपूरक निपात

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	ज्ञानेश्वरी	वर्तमान मराठी
(१) चित्	चिअ	—	चि, ची	च
(२) अपि	भि	—	हि, हिँ, ही, हीँ	हि
(३) त्वै	प्पइ	—	वै	पै, पाँ
(४) किं	—	—	काँ	का
(५) उ	—	उ	उ (घेऊनु)	
(६) इ	—	इ	इ (घेउनि)	इ
(७) —	इया(मागधी)	—	इया	इया
(८) किल	किर	—	किर, कीर, कीर, काँ	की (आलों की) काँ
(९) किन्नु	किणो	—	—	किनी, कनी
(१०) हन्त	—	—	हान	आन्, आणि, न्, नी तो आन् तसा बोलेल! ब्राह्मण नि दारू पीईल! अशा प्रकारची व्यवस्था आणि सरकारानें केली!

(११) तावत्	—	तवँ	तवँ	तवँ, तौ, तर (तज बदल)
(१२) तर्हि	—	—	—	तर

उद्धारवाची

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
१ जय	—	—	जय
२ आर्य	अज	—	जी
३ ॐ	—	—	ॐ
४ नमो	णमु	—	नमो
५ अग	—	—	अगा, आगा, हांगा, गा
६ हंहो	—	—	हाँहो
७ हे	—	—	हे
८ अहो	—	—	अहो, आहो
९ रे	—	—	रे
१० अरे	—	—	अरे, अरेरे
११ ए	—	—	ए
१२ अये	—	अइ	अयि (संभावनायां)
१३ ऐ	—	—	रया
१४ बत	—	—	बा, पाँ
१५ ओ	—	—	ओ, वो
१६ अवे	—	—	अवो
१७ धिक्	—	—	धिक् ग्, धिगि (इ पादपूरक)
१८ हंहो जय	—	—	हाँ जी
१९ ओ किं	—	—	हो काँ
२० वप्तर्	बप्पु	—	बापु
२१ वप्त्री	बप्पी	—	बाई
२२ हा धिग् हा धिक् च भागिनेय=हृद्धी हृद्धी च बाहिणेअ=हात् तिच्या बहिना			

२३ हा धिग् हा धिक् च—	हद्धि	हात् तिच्या
२४ ऱ्हीच्छ (लजाया) —	—	इश्शू
२५ हालिक	—	हल्या
२६ गर्दभ	—	गाढवा
२७ —	धू	धूत्
२८ —	हु	हुँ
२९ —	आम	याँ, यँव (निमंत्रणे, आश्चर्ये.)
३० —	त	त (वाक्योपन्यासे)
३१ —	नु	न् (काम करतो न्)
३२ —	ऊ	ऊँ: (गर्हाया)
३३ —	वले	व्हले, भले (निर्धारणे)
३४ —	मामि	माइ, मामि (आमंत्रणे)
३५ —	मणे	मणे, ह्मणे (विमर्शे)
३६ —	जेण तेण	जेत्ते, जेहेत्ते (लक्षणे)
३७ —	जणु	जणु (इवार्थे)
३८ अह	—	अहा
		कटा
		ओखटें
		आया

उभयान्वयी

कित्येक अन्वयी निपात शब्दाशब्दाचा अन्वय करितात; कित्येक शब्दांचा व क्रियापदाचा अन्वय करितात, कित्येक गौण व मुख्य वाक्यांचा अन्वय करितात आणि कित्येक स्वतंत्र वाक्यांचा अन्वय करितात.

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
१ इदानोँ	इदाणि (सौरसेनी इदं ची सप्तमी)	दाणिँ	दाणिँ-णिँ-णीँ-णीँ

२	—	—	इथि	इथे
३	—	—	जिथि	जिथे
४	—	—	तिथि	तिथे
५	—	—	कुध्र	कुठे
६	—	—	एत्थ	एथि, एथ, एथे, येथे, येथ
७	—	—	तेत्थ	तेथि, तेथ, तेथे
८	—	—	जेत्थ	जेथ, जेथे, जेथि
९	—	—	कोध्र	कोठे
१०	अत्र	अत्थ	—	अथे, हथे
११	तत्र	तत्थ	—	तत्थ, तथे
१२	यत्र	जत्थ	—	जत्थ, जथे
१३*	कत्र	कत्थ	—	कठे
१४	कुत्र	कुत्थ	—	कुथे
१५	अतः	अता	—	आताँ
१६	एवमपि	—	एवँइ-हिँ	एविँ, येविँ
१७	कथमपि	—	केवँइ	केविँ
१८	तथापि	—	तेवँइ	तेविँ
१९	यथापि	—	जेवँइ	जेविँ
२०	इतरथापि	—	एरवँइ	एरविँ-एन्हविँ-यन्हविँ येन्हविँ
२१	यावत्	—	यावँ	जवँ, (जाँ)
२२	तावत्	—	तावँ	तवँ, (ताँ)
२३	इथत्	—	इवँ	*इवँ
२४	एतावत्	—	—	एवँ

२५ कियत्	—	—	*केवँ
२६ इयत् वार	*एद्दहवा	—	एधवाँ
२७ कियत् वार	*केद्दहवा	—	केधवाँ
२८ यावत् वारं	*जेद्दहवा	—	जेधवाँ
२९ तावत् वार	*तेद्दहवा	—	तेधवाँ

३० एधवाँ = एहवाँ = एव्हँ

३१ तेधवाँ = तेहवाँ = तेव्हँ

३२ जेधवाँ = जेहवाँ = जेव्हँ

३३ केधवाँ = केहवाँ = केव्हँ

३४ एव्ह + ल = एव्हल = एव्हलिँ (सप्तमी)

३५ तेव्ह + ल = तेव्हल = तेव्हलिँ ”

३६ जेव्ह + ल = जेव्हल = जेव्हलिँ ”

३७ केव्ह + ल = केव्हल = केव्हलिँ ”

३८ कैसँ, कैसेनि, कैसाँ, काइसेनि, काइसाँ, काइसँ
(कासया, काश्या, काशा)

३९ जैसँ, जैसेनि, जैसाँ

४० तैसँ, तैसेनि, तैसाँ

४१ ऐसँ, ऐसेनि, ऐसाँ

४२ जैँ (ज ची सप्तमी)

४३ तैँ (त ची सप्तमी)

४४ कैँ (क ची सप्तमी)

४५ नकैँ, नकहिँ (क ची सप्तमी)

४६ काहिँ-हिँ-ही-हीँ (काह ची सप्तमी)

४७ काइ-ई-य-यी-ये-ई-ईँ-ईँँ

४८ काँ (कैँ=काइँ=काँय=काँअ=काँ)

- ४९ तेथौनि, तेथुनि, तेथौनियाँ, तेथूनियाँ, तेथुनु
 ५० जेथौनि इ. इ.
 ५१ कोठौनि इ. इ.
 ५२ येथौनि, एथौनि इ. इ. इ.
 ५३ (यहिँ) जहिँ, जन्हीँ, जन्हीँ (यहिँ अपि), जरि, जर
 ५४ (तहिँ) तन्हिँ, तन्हीँ, तन्हीँ (तन्हिँ अपि), तरि, तर
 ५५ (एतहिँ) एरि, एन्हीँ इ. इ.
 ५६ यन्हविँ तन्हिँ
 ५७ ना (न)
 ५८ ना तरि, नातन्हिँ
 ५९ ना यन्हविँ तन्हिँ
 ६० जवँ जवँ—तवँ तवँ

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
६१ न, नह	—	—	न, ना
६२ नुक	—	—	नको
६३ नाम	नावँ	—	नाँ (येतोस नाँ?)
६४ नह—नह	—	—	ना—ना
६५ नान्यथा	—	ण अणह	नाना (तसेँ च)
६६ अपि	भि	—	हि—ही—हिँ—हीँ—ईँ ईँ
६७ किं(वा)	—	—	किँ, काँ (अथवा) काँ (किँआ=क्याँ=काँ)
६८ पुनः	—	पुणु	पुणु, पण
६९ यत्	ज	ज	जे, जँ

७०	माङ् (निषेध)	—	—	मा, (मग अशिष्ट) मगः (विधि) तो आला; मग, मी गेलों= तो आला; नाही, मी गेलों= तो आला; नतर, मी गेलों, नतर, नतरि
७१	अनतर	—	—	अमळ (अम+ल) (वर्तमान)
७२	अम्	—	—	सङ्—सङ्
७३	सपदि	सअङ्	—	माञ्चि-जि (सप्तमी)
७४	मध्य	मज्झ	—	माञ्चारि-रि
७५	मध्यगृहे	मज्झअरम्मि	—	उपरि, वरि, वर, वरौनि, वरौनियाँ इ. इ.
७६	उपरि	वरि	—	साहाज्जे, साहाज
७७	साहज्येन	—	—	नाहि-हि-ही-ही, नहि
७८	नापि	—	—	बाहिर, बाहिरी, बाहिरौनि, बाहिरि-री
७९	बाहिस्	बाहिर	—	भितरा
८०	अभ्यतरा	भितरा	—	नावँ एक, नावेक
८१	नाम एक	—	—	एकोल, येकोल
८२	एक वेलं	—	—	सङ्घ=सँघ
८३	सपदि ह	—	—	आदि-धि-दी
८४	आदौ	—	—	झडकरि, झाकरि
८५	झट्	—	—	झणौनि, झणुनि, झणुनु इ.इ.
८६*	भणित्वा	—	—	परतु, पारि (सप्तमी)
८७	परंतु	—	—	अञ्जुइँ, अञ्जुही, आञ्जुइँ, आञ्जुँ (अजून वर्तमान)
८८	अद्यापि	अञ्जुइँ	—	नकिरे, नाहीं किर, (अशिष्ट) नाहीं कीं (शिष्ट)
८९	नकिर्	—	—	

९०	सहसा	—	—	सहसा
९१	बलें	—	—	बलें
९२	दूरे	—	—	दूरिँ, दूरौनि-निषां
९३	पुरस्	पुढ	पुढ	पुढे, पुढाँ, पुढौनि, पुढाराँ, पुढौतें, पुढुतें, पुढुती(सप्तमी)
९४	मार्ग	मग्ग	—	मार्गे, मार्गाँ, मार्गौनि, मार्घाराँ माघुती-माघौती-तें-ता (विशेषण)
९५	अन्त	—	—	आँतु, आँतौनि, आँतौत (विशेषण)
९६	कदापि	कइँभि	—	कधीँ
९७	—	—	वहिल्ल	वहिल्लें-ला-ली
९८	सर्वदा	—	—	—
९९	सदा	—	—	—
१००	किं	—	कैँ	काय, काज
१०१	नैव	—	—	नद
१०२	सुधा(उगीच,- निष्कळ) सधा(वैदिक)	—	—	सुद्धां (तो सुद्धां आला = तो विनाकारण आला=तो देखील नको असतां उगीच आला)
१०३	समम्	—	—	सवें, समें
१०४	साम्येन	—	—	सवियाँ, सावियाँ
१०५	एकसर	—	एकसरिअँ	एकसरें
१०६	नियमेन	—	णेम	नेहमीँ
१०७	तत्काल	* तात्काल	तालाँ	तात्काल
१०८	कल्य	कल्ल	—	काल
१०९	अद्ये	अडिज	—	आजि, (आज)

११०	उदये	—	—	उदयाँ, (उद्या)
१११	परेद्यु	—	—	परवाँ
११२	तदितरेद्यु	—	—	तेरवाँ
११३	इतरेद्यु	—	—	एरवाँ
११४	पूर्वेद्यु	—	—	(पुरवाँ) परवाँ
११५	प्रभात	—	—	पहाट
११६	दिवा	दिअ	—	दिआ, दिहा
११७	द्विप्रहर	दुप्पहर	—	दुपार
११८	सध्या	—	—	साझ ज
११९	उषसि औषसे	—	—	औषीँ षी शी अवशीँ-सीँ
१२०	अर्वाक , आरात्—	—	—	अरौतें
१२१	प्राक्, पारात्*	—	—	परौतें
१२२	सनात्	—	—	झनेँ, झणीँ
१२३	सांप्रत, सांप्रत्य	—	—	सांपैँ, सांपेचें
१२४	इतरवेलायां	—	—	एरवेळीँ
१२५	अन्यत्	अणिअ	—	आणि
१२६	भ्राम्यत्	—	—	भवत (ता, ती, तें)
१२७	मुखर	मोहर	—	मोहर, (मोन्ह)
१२८	समुखर	—	—	सँमोहर, सामोर
१२९	खात	खाअ	—	खाल (खाअ+ल) खालाँ, खालौनि, इ. इ.
१३०	वारयित्वा	—	—	वारून-नि इ. इ.
१३१	वचित्वा	—	—	वाचूनि इ. इ.
१३२	लगित्वा	—	—	लगि, लागौनियाँ, इ. इ.
१३३	विना	—	—	विण, वीण, विना

१३४	प्रति	—	—	प्रति
१३५	अडित्वा	—	—	अडौनि इ. इ.
१३६	स्तव	तव	—	तव, स्तव
१३७	कारणेन	—	—	कारणै
१३८	कट	—	—	कड, कडै, कडाँ, कडौनि
१३९	पार्श्व	—	—	पासि-सिँ, पासौनि, पासाव
१४०	कृते	—	—	करितौ
१४१	सार्धे(सध्रीम् वैदिक)	सद्धिम्	—	साठि (स्य अर्थे पासून हा शब्द आला नाही)
१४२	यम	—	—	जवल-लिँ (सप्तमी)
१४३	पर्यंत	—	—	वेन्हि, वेरि (सप्तमी)
१४४	भर	—	—	मर, भरि (सप्तमी)
१४५	हीन	—	—	हीन
१४६	क्षेम	खेवँ	—	खे३ (देखत खे३)

वाचौनि हें अव्यय वाक्याना हि जोडतें; जसे,
वारा आभाल चि फेडी ।

वाचौनि सूर्यातें न घडी ॥ १२२५ ॥

(अध्याय १८ वा)

तव हें शब्दयोगी अव्यय तवँ, तव या क्रियाविशेषणाहून नि.
राळें आहे. होन्ल साठि हें अव्यय (त) स्वार्थे पासून व्युत्पा-
दितो. परतु, तसा प्रकार नाही. कारण, तेथा साठि या स्थली
तेथा हें षष्ठीचें रूप असून शिवाय स्वार्थे ह्यातील स्य हि षष्ठीचा
प्रत्यय आहे ह्यणजे षष्ठीच्या स्य ला आणिक एक स्य लागत्या-
सारखा होतो. तस्य = तस्स=तहो=तेथा अशी परपरा आहे.

रामस्य = रामस्स=रामह=रामा

रामा + स्वार्थे = रसात्थे =साठिँ

असैं होऊं लागेल.

सवव स्यार्थे पासून साठिं निघालें नाहीं.

सर्धीं हें वेदांत व सार्धे हें सस्कृतात अव्यय आहे. त्यापासून साठिं निघालें असैं मानणें च उचित आहे.

अध्ययाची परपरा आदेशप्रक्रियेंत येणार असल्यामुळें, महाराष्ट्रींतील व अपभ्रंशातील रूपें येथें क्वचित् दिलीं आहेत.

अधि, पैकीं, वारि, वगैरे रूपें अध (अधस्), पैक (समुदाय), वार (घाव) वगैरे शब्दाच्या सप्तम्या असल्यामुळें येथें दिलीं नाहींत.

ज्ञने नकारार्थी असतें तेव्हा तें सनात् न या दोन अव्ययांपासून निघालेलें असतें.

सनात् (निरतर)

न सनात् किंवा सनात् न (निरतर नाहीं, निश्चयानें नाहीं).

ज्ञने ह्या अव्ययाचे अर्थ ज्ञानेश्वरींत दोन च आहेतः—निश्चयानें आहे किंवा निश्चयानें नाहीं, ह्या अर्थी

अधस् ह्या शब्दाचें महाराष्ट्रींत हेट्टु असैं रूप होतें. त्यावरून मराठी हेट्ट.

अपभ्रंशांत करेवि असैं भूतार्थी अव्ययी कृदन्त आहे, त्यापासून करवि—विं हा निपात ज्ञानेश्वरींत झाला आहे. तेया करविं=त्याच्या करून. र चा ड होऊन त्याच्या कडून.

चतुर्थाचा ते-ते प्रत्यय वस्तुतः निपात आहे व तो अर्थ ह्या रूपापासून निघाला आहे. थ चा त मराठींत इतर स्थलीं हि झालेला आहे. उदाहरणार्थ,

करित+आथि=करिताथि=करिताति.

होत्था=होता.

चतुर्थाचा सि-सि प्रत्यय हि निपाताचा च शेष आहे. पासिं=वासिं=

आसिं-सि

मग *आर्श्व हा कल्पित शब्द हि कल्पावयाला नको.

वर्तमान मराठीतील चतुर्थीचा ला प्रत्यय लागूनि ह्या निपाताचा अवशेष धरल्यास, त्याचा हि निर्देश येथे करणे उचित आहे. हा ला प्रत्यय रामदास व शिवाजी ह्यांच्या नंतर मराठीत प्रचलित झाला. त्याच्यावर फारसी द्वितीयेचा व चतुर्थीचा प्रत्यय जो रा त्याचा अनुकरणात्मक सस्कार घडला, यांत सशय नाही.

७४ विशेषणविशेष्य

ज्ञानेश्वरीत बहुतेक सर्व विशेषणें विशेष्यनिष्ठ आहेत. ह्यणजे विशेष्याचें जें लिंग, वचन व विभक्ति असेल तें च विशेषणाचें असते. अविकृत विशेषण क्वचित् आढळतें. तेथें तें विशेष्यार्थी समस्त आहे, असें समजावें. अविकृत विशेषणें प्रायः तत्सम व क्वचित् तद्भव असतात. तरतमभाव-प्रत्यय ज्ञानेश्वरीत नाहीत. पचमीनें व सप्तमीनें तारतम्य दाखविलें जातें. सस्कृत तरतमभाववाचक विशेषणें मराठीत तद्भावानें येऊन सामान्य विशेषणें झालीं आहेत. लघीयान्=लहान, नवतर=नवथर, पापिष्ठ=पापिठ (ल). तारतम्याभावाचा गुण मराठीनें महाराष्ट्रीपासून घेतला आहे. सस्कृतात हि तरतमप्रत्ययावाचून नुसत्या पचमीनें तरतमभाव दाखविल्याची उदाहरणें आहेत.

७५ संधि

महाराष्ट्रीप्रमाणें च मराठीत अजन्त शब्द नाहीत. तेव्हां ह्रस्वसंधि मराठीत नाहीत. स्वतंत्र शब्दातील आयन्त्य स्वराचे संधि महाराष्ट्री प्रमाणें च मराठीत विकल्पानें होतात. ईं (हि) ह्या अव्ययाचा मागील शब्दाच्या अन्त्य स्वराशीं क्वचित् संधि होतो.

मलतें+ईं=भलतें

एया कौरवा भलतें जालें ॥ १८१ ॥ अध्याय २ रा ॥

समासात अन्वसंधि विकल्पानें होतो.

- (१) उदोअस्तूचा किंवा उदथास्ताचा
- (२) देहअहतेचें किंवा देहाहतेचें
- (३) प्रियउपकार किंवा प्रियोपकार

- (५) दीनउदो किंवा दिनोदय
 (५) संसारअडवीं किंवा ससाराटवीं
 (६) फलअभिलाखी किंवा फलाभिलापी

ज्ञानेश्वरीत प्रातिपदिकाला किंवा पदाला विभक्तिप्रत्यय लागताना कोठें अच्सधि होतात व कोठें होत नाहीत, त्यासबधानें साद्यन्त विचार आदेशप्रक्रियेनंतर करणें योग्य होईल.

७६ समास

वैदिककालापासून आर्यांचें बोलणें दोन प्रकारचें असलेलें आढळतें; (१) विभक्तीनें विकृत शब्दाची योजना करून व (२) अविकृत शब्द जसेचे तसे च ठेऊन. पैकीं दुसऱ्या बोलण्याला सामासिक बोलणें म्हणतात. ह्या भाषेंत एक अविकृत शब्द दुसऱ्या अविकृत शब्दाच्या पुढें किंवा मागें बोलून विभक्तीचा अध्याहार केलेला असतो. शेवटीं अस् किंवा नास् धातूचीं रूपें योजतात.

समस्त

व्यस्त

गृह द्वार प्रवेशः = गृहस्य द्वारि प्रवेशः अस्ति

कृत गृह द्वार प्रवेशः अय= गृहस्य द्वारि प्रवेशः अनेन कृतःअस्ति

अर्वाचीन व नैय्यायिक संस्कृतात ह्या समस्त भाषेचा प्रचार अति आढळतो.

व्यस्त बोलणे हि मूळचें समस्त च होतें.

गृह स्य द्वार् इ प्रवेश स् अन् एन कृ त स् अस् ति

अशा निरनिराळ्या शब्दांचा समास करून ही भाषा झाली आहे. तात्पर्य, मूळचें बोलणें समस्त म्हणजे अविकृत शब्दांनीं च आर्य चालवीत, असें दिसतें. सशास्त्र विचार करणारे जे नैय्यायिक त्यांनीं हा मूळचा प्रकार स्वीकारिलेला दिसतो.

मराठीत हि संस्कृतातल्या प्रमाणें अत्यल्प प्रमाणावर समस्त बोलणें आहे.

द्वंद्व=	तनुमनजीवं	हसतखेळत	} =खादतमोदता
बहुव्रीही=	दोवाडसिंग गाई	बसताउठता	
तत्पुरुष=	तलहात	बोल बोल (बोलला)	=वाच वाचं
कर्मधारय=	ज्ञानडोला		
अव्ययीभाव=	हातलग		

इत्यादि बहुतेक सर्व प्रकारचे समास ज्ञानेश्वरींत आढळतात.

७७ उपसर्ग

तद्भव धातूना उपसर्ग लावण्याची चाल ज्ञानेश्वरी मराठींत नाही. गतिसज्ञक अव्ययें मराठी स्वतंत्रपणे धातूना लावीत नाही. सस्कृत सगतिक धातू मराठींत तद्भाषानें आले आहेत.

अनुभविजे (अनु)

सांठणें (सं)

पडिभासणें (प्रति)

उडणें (उत्)

निगे (निर्)

ओलवणें (अव) इ. इ.

७८ प्रयोग

सस्कृतातल्याप्रमाणें ज्ञानेश्वरींत कर्तरि, कर्मणि व भावे असे तीन प्रयोग आहेत. त्याचीं उदाहरणें नवव्या अध्यायातील देतो. कारकप्रक्रिया मध्यकालीन भ्रष्ट सस्कृतातील किंवा महाराष्ट्रीतील आहे असें समजावें.

(१) अवधान देइजे (कर्मणि विधिलिङ्) अवधान दीयेत ।

(२) प्रतिज्ञोत्तर आइकाँ (कर्तरि सकर्मक लट्) प्रतिज्ञोत्तर अवि-
कर्णयत ।

(३) न बोलें (कर्तरि अकर्मक लट्) न वल्हामि ।

- (४) मले सासिनले (कर्तरि क्तवति कृदन्त) मालाः सासिद्धवन्तः ।
- (५) माउली बालक रिझवी (णिचि कर्तरि) माता बालक अर्जयति ।
- (६) पढियो हो (कर्तरि लोट्) प्रेम भवतु ।
- (७) (आर्ही) सलगी करित आहों (कर्तरि लट् + वर्तमान सकर्मक कृदन्त) संलग्नता कुर्वन्तः स्मः ।
- (८) सारस्वते पढों सिक्किजे (कर्मणि लट् + भविष्य कृदन्त) सारस्वतेन पठितु शिक्ष्यते ।
- (९) परिमलें काइ तुरुवावें (कर्मणि तव्यति भविष्य कृदन्त) किं परिमलेन तर्पितव्य ।
- (१०) (मी) हणो (कर्तरि लट् अपभ्रश ऊँ प्रत्यय) अह भणामि ।
- (११) विचारिजो (भावे लोट्) विचार्यता ।
- (१२) बोलु स्वीकराल (कर्तरि लट् सकर्मक) वचन स्वीकरिष्यथ ।
- (१३) तुहीं सतोषिजे (कर्तरि विधिलिङ्) यूय सतुष्येत ।
- (१४) तुहीं घेतले आहा (कर्तरि क्तवति + लट्) यूय गृहीतवन्तः स्थ ।
- (१५) हें जाणावलें (णिचि क्त) इद ज्ञापित ।
- (१६) (मी) बोलिला (कर्तरि क्तवति उत्तमपुरुष एकवचन) अहं उक्तवान् ।
- (१७) चादणें पिकविजत आहे (कर्मणि णिचि वर्तमान कृदन्त + लट् (आह)) चद्रिमा पाच्यमाण अस्ति ।
- (१८) पाणीं थिजवावें न लगे (णिचि तव्यति + लट्) पानीय अवोत्स्तारयितव्य न लगति ।
- (१९) (मी) लाजिलों (कर्तरि क्तवति + अपभ्रश ऊँ लट्) अह लज्जितवान् ।
- (२०) शब्दब्रह्म निदिजे (कर्तरि विधिलिङ्) ब्रह्म निद्रेत् ।
- (२१) शब्दु मावललेया (मावलला ह्या आकारान्त शब्दाची सप्तमी) शब्दे मापिते ।

- (२२) (मिषां) पठियतेया होआवें (कर्मणि तव्यति. पठियत+
वत् पठियतेया) मया प्रियवत् भवितव्य ।
- (२३) अर्थु वाट पाहे (पञ्-पह् सकर्मक कर्तरि लट् अनिट्) अर्थो
मार्गं पश्यति ।
- * (२४) अभिप्रा० अभिप्रायातें विये (सकर्मक कर्तरि लट् . अभि-
प्रायार्थे = अभिप्रायातें) अभिप्रायः अभिप्राय प्रतिवेत्ति ।
- (२५) आमुतें गोडा करावें (कर्मणि तव्यति. गोड+वत् गोडां)
युष्माभिः अस्मान्प्रति गुडवत् कर्तव्य ।
- (२६) बीज तुज साघिजैल (कर्मणि लृङ्) बीज ते सख्यापिष्यते ।
- (२७) कापडाची होंति काय पेटी (कर्तरि लृङ्) पेटिका अभूत् ।
- (२८) आर्डि दीसति (कर्मणि लट्) दर्यः दृश्यन्ते ।
भूतें गमति " भूतानि अधिगम्यन्ते
- (२९) भूतजात माते भावी (णिचि लट्. मातें चतुर्थीच्चा अर्थ
कर्म) भूतजात मा भावयति ।
- (३०) उपपत्ती तुज साधितलिया (कर्मणि सकर्मक) मया उप-
पत्तयः ते सख्यापिताः ।
- (३१) कोंभ निगताति (कर्तरि अकर्मक + कृदन्त) नवपल्लवाः
निर्यतः सति ।
- (३२) दूधातें विख हणति (कर्तरि सकर्मक लट्) दुग्ध विष
मन्यन्ते ।
- (३३) मातें मानुष मानीति (" " ") मा मानुष
मानयति ।
- (३४) यया अभिप्राया विसरसि (कर्तरि लट्) इम अभिप्राय
विस्मरसि ।
- (३५) स्थूलदृष्टी देखिजे मातें (भावे लट्) मां प्रति स्थूल-
दृष्ट्या दृश्यते ।

- (३६) अमृतं अमरा न्हविजे (भावे लट्) अमृतेन अमरवत् न भूयते ।
- (३७) सिंहं कुहा घातलं (भावे भूत कृदन्त) सिंहेन कूपे हतं ।
- (३८) साउली न पाता (भावे भविष्य कृदन्त) छायां न दृष्ट्वा ।
- (३९) कौण्ठीयेकु काजी पिआला (कर्त्तारि क्तवत्) कोपि कांजिका पीतवान् अस्ति ।
- (४०) घेपे ना दीजे (भावे लट्) गृह्यते न दीयते ।
- (४१) इयं वायाणीं असतु (कर्त्तारि लोट् अकर्मक) इमानि व्यथाणि सतु ।
- (४२) आपुलं उत्तमत्व नाठवे (भावे लट्) आत्मीयं उत्तमत्वं न आस्तूयते ।
- (४३) काइ पुरं हणवे (भावे लट्) अल इति कथं मण्यते ।
- (४४) ऐसं एकत्वं मानवे विश्व वेया (भावे लट्) तस्मै विश्व मान्यते ।
- (४५) कोणं कैं उपासिलां नोहं (क्तवति कर्त्तारि+आह कर्त्तारि) केन कदा अह उपासितवान् नास्मि ।
- (४६) आकाशं वसावं, वायू नसावं, पावकं दाहावं, जलं वर्षावं= आकाशेन वस्तव्य, वायुना नास्तव्य, पावकेन दग्धव्यं, जलेन वर्षितव्यं ।
- (४७) जे आपण चि होत (कर्त्तारि लङ्) ये स्वयं अभवन् ।
- (४८) मातं चि जेणं पाविजे (भावे लट्) मां प्रति येन प्राप्यते तत्पुण्यं ।
- (४९) मी न पविजे (कर्मणि लट्) अहं न प्राप्ये ।
- (५०) जें आथिलेपण मिरवी (णिचि लट्) यत् संपन्नतां मंडयति ।
- (५१) जेणं पेटी निक्षेपिली (कर्मणि क्त) येन पेटिका निक्षिप्ता ।
- (५२) तेणं मातं स्मरिलं (भावे क्त) तेन मामुद्दिश्य स्मृतः ।
- (५३) जे जन्मले (कर्मणि क्त) ये जन्म प्राप्तवतः ।

- (५४) जिहिं मी ओलावा केला (कर्मणि क्त) वै रहं आश्रयः
 (आर्द्रस्थान) कृतः ।
 (५५) कोण कोणा पाहातसे जाणवे ना (भावे लट्) कः कं पश्यति
 न ज्ञायते ।
 (५६) परि तेया हि हें क्षेत्र नेणवे चि (भावे लट्) पर तस्यापि
 एतत् क्षेत्र न ज्ञायते । १३ । ६९

वर्तमान मराठी

	ज्ञानेश्वरी मराठी	वर्तमान मराठी
(सकर्मक कर्तारि)	रामु गाये मारितु	रामा गाय मारितो
(अकर्मक कर्तारि)	रामु गाईतें मारितु	रामा गाईस मारितो
(कर्मणि)	रामें गाये मारिली	रामानें गाय मारिली
(भावे)	रामें गाईतें मारिले	रामानें गाईस मारिलें

पतोजी मुलास मारितो व पतोजी मूल मारितो ह्या दोन वाक्यांत अर्थ-
 भेद आहे. पहिल्यात मारितो ह्मणजे जीव घेतो आणि दुसऱ्यात मारितो ह्म-
 णजे छड्या, काठ्या, बुके, चपराका मारितो. रामा गाय मारितो ह्मणजे
 ठार करिता आणि रामा गाईस मारितो ह्मणजे काठी, तरवार, इत्यादींनीं
 प्रहार करितो. पहिलें क्रियापद सकर्मक आहे व दुसरें अकर्मक आहे. रामानें
 गाईस मारिली, हें वाक्य ऐतिहासिक दृष्ट्या अशुद्ध आहे. श्रेष्ठ ग्रथकाराच्या
 प्रचारात आल्यास शुद्ध मानून कसा तरी निर्वाह करावा लागेल. मराठींत
 भावे क्रियापद चतुर्थीप्रत्ययान्त नामाच्या लिंगाप्रमाणें चालतें, असा नियम
 करावा लागेल. हा सर्व धोंटाळा दादोबानें केला आहे. त्यानें स, ला, तें हे चतु-
 र्थांचे प्रत्यय द्वितीयेचे कल्पिले. तसे कल्पण्यास ऐतिहासिक आधार कांहीं
 एक नाही.

संस्कृत

मह्य, मे पानीय रोचते

ज्ञानेश्वरी

मज, मातें पाणीं रुचे

वर्तमान मराठी

मातें, मला पाणीं रुचतें

येथें मातें, भला ह्या चतुर्थ्या आहेत. सि व तें हे चतुर्थीचे प्रत्यय ज्ञानेश्वरकार्णी होते. त्यांचा अर्थ कधीं कर्म असे, कधीं सप्रसारण असे. वर्तमान मराठींत हि तो च प्रकार आहे. स, ला, तें हे द्वितीयेचे प्रत्यय मानणें अनैतिहासिक आहे. दादोबांनं आपलें व्याकरण इंग्रजी व्याकरणावरून रचिलें आहे. संस्कृत, महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांच्या व्याकरणावरून च मराठी व्याकरण रचिलें पाहिजे. इंग्रजी डेली ग्रेयर् मधील प्रयोग सध्यांतील न्यासांना लावण्यासारखें च दादोबांचें कृत्य होतें. पाणिनी सारखा सूर्य सोडून, इंग्रजी कदील घेतल्यामुळें दादोबा जागोजागीं उपहसनीय झाला आहे.

होणें नाहीं (भवनीय नास्ति) व होआवें नाहीं (भवितव्यं नास्ति) असे प्रयोग ज्ञानेश्वरींत येतात. येथें होणें व होआवें हीं भविष्य कृदन्त नामें आहेत. हीं एकारान्त नपुसक शब्दांप्रमाणें चालतात. होणेया, होआवेया इ.इ.इ.

नवमान्हिक समाप्त

येणेंप्रमाणें (१) वर्णोतिहास, (२) शब्दविभक्तिप्रत्ययेतिहास, (३) क्रियाविभक्तिप्रत्ययेतिहास व (४) निपातेतिहास, असे चार भाग येथपर्यंत संपले. त्यात ज्ञानेश्वरी मराठी भाषेचा सागाडा ज्या शिरानी व स्नाथूर्नी व धमन्यांनी व मासपेशींनी ताणून धरिला व आच्छादिला आहे, त्यांचा मागमूस व पूर्वस्वरूप अपभ्रंशात, महाराष्ट्रींत व संस्कृतांत कसें होतें तें दाखविलें आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं ज्ञानेश्वरी मराठीपर्यंत सर्व बाबींची परपरा अव्याहत लागली आहे. कित्येक वैदिक बाबी संस्कृतात गळाल्या; कित्येक संस्कृत बाबी महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशात नाहींश्या झाल्या व कित्येक महाराष्ट्री बाबी ज्ञानेश्वरी मराठींत लुप्त झाल्या. परंतु कोणत्या बाबी कोठें लुप्त झाल्या, हे आतां नक्की कळलें. शकेला जागा राहिली नाहीं. वर्ण, शब्द, धातू व निपात ह्यातली अशी एक हि प्रधान बाब राहिली नाहीं कीं जिचें मूळ दाखविलें गेलें नाहीं. तसें च, हेमचंद्र ज्या अपभ्रंशाचें व्याकरण देतो, त्याहून निराळ्या अपभ्रंशापासून मराठी निघाली, असें ह्याणण्याकडे प्रवृत्ति होते. इतकें च नव्हे, तर मराठी ज्या अपभ्रंशापासून निघाली तो अपभ्रंश महाराष्ट्रीहून फारसा भिन्न नसावा, असें हि ह्याणणें प्रशस्त वाटतें. गोडबोले, होन्ल्, बीम्स वगैरे वैय्याकरणांनी ज्या शकडों बाबींची परपरा दाखविली नव्हती किंवा चुकीची दाखविली होती, ती येथें पायाद्युद्ध दाखविली आहे.

७८ कलमापर्यंत संस्कृत, महाराष्ट्री, अपभ्रंश व मराठी रूपें जीं दिलीं त्यावरून आदेशप्रक्रिया सिद्ध व्हावयाची आहे. परंतु, प्रातिपदिक व धातू महाराष्ट्रीतून व अपभ्रंशातून कोणत्या रूपानें आले, तें अद्याप विवेचिलें नाहीं. सबब आदेशप्रक्रिया येथें इतक्यात देता येत नाहीं. ज्ञानेश्वरीतील एकोनएक शब्द व धातू अपभ्रंशातून किंवा महाराष्ट्रीतून किंवा संस्कृतांतून कसे आले ते दाखविल्यावर, मग आदेशप्रक्रियेचे सामान्य व विशेष नियम देणें सोईचें होईल. ह्या खटाटोपाला पाचचारशें अष्टपत्री पृष्ठें लागावीं, असा अदमास आहे. करता, आदेशप्रकरणाचें विवेचन एखाद्या स्वतंत्र पुस्तकात च करणें भाग आहे. होर्नल, बीम्स, मांडारकर, स्टेन कोनौ व ग्रीयरसन यांनी आदेशप्रकरणावर जें काहीं लिहिलें आहे त्याचा विचार तेथें केला जाईल.

REFBK-0000549

11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100